

ÉRTEKEZÉSEK

A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF TUDOMÁNYEGYETEM MAGYAR
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉBŐL

10. SZÁM.

VOLTAIRE HENRIADE-JA ÉS A MAGYAR IRODALOM

IRTA:
TÓTH EMŐKE

SZEGED,
MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZET
1933.

A sorozatban megjelentek:

1. *Borbély Ferenc*: Gyulai mint aesthetikus.
2. *Heinrich Arnold*: Gizmunda és Gisquardus széphistóriája.
3. *Jénáki Ferenc*: Kájoni János énekes könyve és forrásai.
4. *Csipak Lajos*: Horatius hatása az ó- és újklasszikus iskola költőire.
5. *Rajka László*: Heliodoros Aithiopikájának feldolgozásai a magyar irodalomban.
6. *Bálint Sándor*: Szilády Áron pályája.
7. *Téglás I. Béla*: A történeti pasquillus a magyar irodalomban.
8. *Juharos Ferenc*: A magyarországi jezsuita iskoladrámák története.
9. *ifj. Erdélyi László*: Hugó Károly élete és munkái.

ÉRTEKEZÉSEK
A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF TUDOMÁNYEGYETEM MAGYAR
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉBŐL

10. SZÁM.

VOLTAIRE HENRIADE-JA ÉS A MAGYAR IRODALOM

IRTA:
TÓTH EMŐKE

SZEGED,
MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZET
1933.

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000585871

A szegedi Ferencz József-Tudományegyetem
Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Karához
benyújtott doktori értekezés.

Bíró: *Dr. Sik Sándor* egy. ny. r. tanár.
Társbíró: *Dr. Zolnai Béla* egy. ny. r. tanár.

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
Magyar Irodalomtörténeti Intézetek Könyvtára

Lelt. napló: VI w Lsz.: 4037

csop:rt: _____ szám.

Bevezetés.

A 18. század irodalmának kozmopolita tendenciája van. Ez a tendencia részben egy általános emberi közlő vágyban nyeri magyarázatát, részben pedig annak a keresésnek eredménye, amellyel az alacsonyabb kultúrfokon álló népek fejlettebb nemzetek műveltségi javaihoz fordultak. A magyarországi franciás irodalom kifejlődése mindkét tényezőt magában rejt. Mert eljutott hozzánk a francia irodalom, amely a nemzeti jegyeitől megfosztott általános emberhez szólott és elhozta hozzánk ezt az irodalmat a magyar íróknak az a vágya, hogy az aktuális szellemet kifejező, példaképpül szolgáló művek legyenek szemük előtt. A franciás hatás természetesen a felvilágosodás századát kifejező költőben, Voltaire-ben összpontosul. A magyar voltairianizmusnak a politikai és tágabb értelemben irodalmi életre vonatkozó történetét Eckhardt Sándor tárja elénk *A francia forradalom eszméi Magyarországon* című művében. A Voltaire-hatás egész jelentősége azonban csak az eljövendő részletkutatásban fog a maga teljességében kibontakozni.

Ebben a munkában Voltaire-nek, mint epikusnak befolyását vizsgáljuk a 18. század fordulójának magyar epikai termésében.

Voltaire *Henriade*-jának fordításai és P. Horváth Ádámra, Bessenyeire, Csokonaira való hatása irodalomtörténeti kézikönyveink ismert közhelye. Speciális francia szempontból Kont Ignác is foglalkozik vele [*Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie, Paris 1902*], de már ennek a munkának anyaga és célja is eleve kizárta, akár a magyar fordítások, akár az utánpótlak elmélyedő megítélését.

Radó Antal *A Magyar műfordítás történetében (1883)* tárgyalja az *Henriade* fordításait, de tanulmányából csak néhány soros esztetikai ítéletet közöl, mint leszűrt eredményt. Gerecze Péter [*P. Horváth Ádám. Figyelő. 1883*] és Illésy János [*P. Horváth Ádám Hunniása, Figyelő 1886*] téves nyomon járnak, amikor Vergiliusban látják a magyar eposz-író egyedüli mesterét. Garda Samu [*Horváth Ádám életrajza. Nagyenyed 1890*] a Hunniás allegorikus alakjainak szerepeltetését „hatástalan stílnak” nevezi, előképét az *Aeneis*-ben látja, de már megjegyzi, hogy „Horváth azon a Voltaire *Henriade*-ja után módosított.”

Vende Ernő az Egyetemes Philologiai Közlöny 1896-os évfolyamában [18—34. l.] P. Horváth Ádám közvetlen példaképpül Voltaire-t jelöli meg és ezt a megállapítást az *Henriade* és a *Hunniás* cselekményének és kifejezőmódjának összevetésével bizonyítja. Vendének ez a cikke [*Horváth Ádám Hunniása*] a legjelentősebb megállapításokat tartalmazza, amelyeket csak eddig a magyar *Henriade*-utánpótlakról mondtak.

1899-ben az említett folyóirat új tanulmányt közöl Vendétől *Henriások* címen [755—788 l.], amelyben Péczeli József és Szilágyi Sámuel *Henriade*-fordításának történetére vonatkozólag közöl néhány adatot, majd a két fordító szembeszököen jellemző eltéréseit állapítja meg s e célból Péczeli és Szilágyi

fordításának egy-egy helyét összeveti egymással és az eredeti szöveggel. Eredményeiben azonban nem egyszer túlzott, s esztetikai ítéletei sem mindig helytállóak.

Gulyás Pál *id. Péczeli József élete és jellemzése* című munkájában [Bp. 1902.] Péczeli Henriade-fordítását is vizsgálja, azokat a változtatásokat emelvén ki, melyeket Péczeli vallási okokból eszközölt művében.

Ezek a könyvek és tanulmányok tartalmazzák azokat a jelentős megállapításokat, melyeket eddig az Henriade magyarországi fordításairól és hatásáról megírtak. Összegző értéke itt csak Vendének van. De még ő is hiányos, mert megelégszik a szembeszökő különbségek hangsúlyozásával.

Ezeket a hiányokat szeretnénk pótolni olyan egységes kép alkotásával, amely magába foglalja egyrészt a magyar Henriások és a francia eposz kritikai összehasonlítását a stílus, a kifejezési erő, költői szemlélet-egyezés és a sajátos magyar szellem kívánta módosítások szempontjából; amely másrészt kiterjed az Henriade magyar utánezataira: P. Horváth Ádám eposzai mellett Bessenyeinek a mi szempontunkból eddig csak nagy általánosságban méltatott *Hunyadijára* és Gáti Istvánnak teljesen figyelmen kívül hagyott *Második Jósefere*, — rámutatva nemcsak arra a befolyásra, amelyet Voltaire a magyar eposzok technikájára gyakorolt, hanem arra a módosulásra is, amelyet az Henriade és ezen keresztül a felvilágosodás szelleme eredményezett az eposzban kifejezésre jutó magyar társadalmi és történeti szemléletben.

I. Voltaire a magyar irodalomban.

Voltaire neve a XVIII. század közepétől nálunk is egyike a legismertebb neveknek. Bessenyei szavaival élve¹ „ennek a híres francia írónak nevével már világunk négy része betölt,” mikor elérkezett a magyar földre is, de akkor azután rohamosan terjed s viselője természetsszerűleg részt vesz az újjászülető magyar irodalom megformálásában. Megtaláljuk eszméit a XVIII. század költészetének gondolatanyagában; rányomta bélyegét a gondolkozás és kifejezés formáira, reputációja pedig szokatlan méreteket ölt.

Bessenyei a leghívebb tanítvány. Munkássága, írói jelleme mély és sokszerű kapcsolatot mutat mesterével. — A drámában kezdi, mint Voltaire; Beöthy Zsolt világosan kimutatta, hogy drámáiban híven követte mindabban, amiben ez a francia klasszikus dráma hagyományainak vetette alá magát — a páros rimű alexandrinusban, a hármas egységre való törekvésében, a klasszikus drámára jellemző elemző vagy vitatkozó szónokias tirádákban s bizonyos már meghaladott scenáris illemszabályokban, — mindabban, amit Voltaire Shakespeare után, vagy saját egyéniségénél fogva tágított a klasszikus drámán. Bessenyei — a magyar irodalom akkori áramlatától segítve — Voltaira útmutatására fordul a nemzeti történelem felé, őt követi a szerelem kizárólagos uralmának kiszorításában s abban a jellemző színpadi fogásban, amelyet a szellem szerepeltetése jelent — *Hamlet* — *Semiramis* után — *Agisban* és *Attila és Budában*. Voltaire drámái többnyire irányzatosak; ez az irányzatosság sem maradhatott hatás nélkül. *Attilában* a harci dicsvágyat s a háború vérszomjas kegyetlenségét ostorozza, s felcsendül benne *Oedipus* Jokastejének szava a népet ámitó papok ellen. *Agisba* politikai tendenciáját viszi bele.²

Voltaire-t követi eposzában is. A *Hunyadiban* ép oly szorosan alkalmazkodik a történéthez mint Voltaire az *Henriadében*, s ép oly kevés benne a belső hűség, mint emebben: mindkettő alakjaival és felfogásával együtt századának s írójának szócsöve.³ Látni fogjuk, hogy az eposz műfaji újításaival is kísérletet tesz. „Az embernek próbája” forrásához, Pope-hoz is valószínűleg Voltaire vezette.⁴

A történetírásban is Voltaire után kezdeményez egy-két reformot. *XII. Károly* hatása alatt írja *Hunyadi János élete és viselt dolgai-t*, melyben formai sajátágok: előadásmód és stílus szempontjából az *Essai sur les moeurs*-nek befolyása is feltűnik. Ez utóbbi műnek néhány fejezetéből készült kivonat Bessenyeinek *Egész Európa formája a XI. században* c. munkája. — Filozófiai felfogását akarja érvényesíteni *A magyar Nemzetnek Szokásairól, Erkölcseirül, uralkodásának módjairul, Törvényeirül és nevezetesebb viselt*

¹ Idézi: Beöthy: Széppróza II. 241. 1.

² Beöthy: Id. mű II. 251. és köv. 1.

³ U. o. II. 254. és köv. 1.

⁴ U. o. II. 259. 1. és Eckhardt: Bessenyei és a francia gondolat. E. Ph. K. 7. 1.

*dolgaíru*l írott művében.⁵ Ez utóbbinak már a címe is utal a Voltaire-féle világtörténelem szempontjaira.

Politikai regénye, a *Tarimenes*, *Candide* műfogásaival ékeskedik: a művelt világ viszonyait a primitív népek életével ábrázolja, s azt emezekkel szembeállítva bírálja Voltaire állambölcséleti eszméinek alapján.

Voltaire után kedveli meg a dialógot, melybe a ferney-i költő különösen bölcséleti nézeteit szerette öltöztetni.⁶

Lelkesedése a nagy francia író iránt határtalan. „Tudnál-e úgy mint ő?” — kérdi drámáira gondolva, „Ezen nevezetes író munkáinak ereje harminchat könyvekbe vannak összeszedve, hol mindenik darabnak elég levele van az olvasásra. Mondhatom, hogy mind a harminchat könyvet figyelmetességgel kétszer háromszor is által meg olvastam”⁷ írja *Holmi*-jában. Megvédelmezi Voltaire-t az atheizmus vádjá ellen, hiszen jól megérti a francia szerző világszemléletét a közös deista alap miatt.

Kimutatták gondolatvilágának Voltaire-ével egyező és különböző szálait. Beöthy Zsolt jóformán egész írói jellemét Voltaire-ből vezette le,⁸ Eckhardt Sándor az angol-francia szabadgondolkodók szélesebb körében mutatott rá gondolatainak más homogén forrásaira, de egyszersmind aláhúzta azt, ami formula vagy végső konklúzió szerint csakugyan Voltaire-hez tartozik.⁹ Van ilyen gondolat bőven történeti, vallási és filozófiai, politikai nézeteiben.

Bessenei a 18. század szkeptikus filozófusa, ha bölcséleti konklúzióiban némelykor el is tér az uralkodó áramlat eredményeitől, problémáiban vele azonos; más életfeltételek s más egyéni diszpozíciók mellett ugyanazon szellem megtestesülése. Gondolata központjában a fanatizmus elleni harc s a logikus, racionális istenhít áll; műveinek jellemvonása a szatíra és a didaxis, életművét egészben az oktatás, a reformok szolgálatába állította. Mindenkép megérdemelte a „magyar Voltaire” nevet.

Orczy Lőrincz költészetében egy ér szintén Voltaire-től ered.

Voltaire nyomán kel ki Orczy a háború vérengzése és embertelen borzalmi ellen a *Békesség kívánásában*, mely a *Sur la paix*-vel mutat szorosabb kapcsolatot; a *Barátságos beszédje egy urnak a' káplánjával* címűben pedig szintén Voltaire elveit és érveit fordítja a világtól elmaradott, műveletlen káplán ellen. Ebben a *Le mondain-t* és a *Défense du mondain-t* forrasztja össze. A háborútól, öldökléstől való iszonya, a katonaság megvetése többször is megnyilatkozik műveiben (pl. az *Egy ifjú urnak, ki hadi életre adta magát.*)¹⁰

Ugyanezt a háborúellenes szellemet találjuk meg a másik katona-költőnél Barcsay-nál is. Józan esze, emberies gondolkozása fellázad az emberölés barbársága ellen. Igaztalannak, jogtalannak tartja a háborút. Noha versei között csak egy, a „*Jámbor evezős*” mutat kapcsolatot Voltaire-rel, nevezetesen az *Henriade* egyik részletével, Voltaire filozófiája megérintette őt is.¹¹

Bacsányinál ismét a papság elleni heves ellenszenvet találjuk meg. „A vakító szenteskedők”, „a setétség szemtelenül csevegő vad terjesztői”, „az ostobaság véres zászlóihoz esküdt vakbuzgók” elleni kifakadásaiban Voltaire

⁵ Lásd Beöthy id. művét: II. 262. l. és Eckhardt id. tanulmányát: E. Ph. K. 6. l.

⁶ Beöthy id. mű II. 264 l.

⁷ Idézi Beöthy u. o. 242 l.

⁸ Idézett műve II. köt. 240—246. terjedő lapok.

⁹ Idézett tanulmány. E. Ph. K.

¹⁰ Császár Elemér: Orczy Lőrincz I. K. 1916. 416 l.

¹¹ Császár Elemér: Barcsay. I. K. 136. l.

a mintája.¹² Politikai nézeteiben is meglepő hasonlóságot találunk: nem híve a véres forradalmaknak, s bár szenvedélyesen gyűlöli a despotákat, mégis az alkotmányos monarchiának híve.

A szatirikus hangú didaktikus költészetnek a termékei ezek a művek, melyek Voltaire egypár népszerű gondolatát a 18. század francia költészetének oktató jellegű formáiban propagálják.

Több mozzanatot kell megemlíteni ismét Versegynél. Pályája elején, az *Henriade* magyar fordításának megjelenése alkalmából, Voltaire-t és Péczelit magasztaló verssel lép fel. Lelkesedik Voltaire eposzáért s nem törődve azzal, hogy eretnek, különösen lángeszét bámulja. Történeti tanulmányaiiban egyik forrása *Voltaire Essai sur les mœurs-e* s Millot fordítása után csatolt értekezéseiben, melyekben a balítéletek ellen száll sikra s a történelmi mithoszokat cáfolja, hogy a magyar közönséget felszabadítsa az évszázados elfogultság és tudatlanság nyomása alól, nagyobbára Voltaire érveivel harcol. A támadó iratok: Alexovics Balázs könyve és Rieteller cenzor vádirata, gyakran hivatkoznak Voltaire-re. Verseghy abszolutisztikus politikai felfogásában is Hobbes és Voltaire tanítványa. Nem hagy fel műveinek olvasásával fogságában sem, sőt *Le caffè ou la belle fugitive* című vígjátékának pár lapját is lefordítja. Három fontosabb művében kapott ösztönzést Voltaire-től. *Rikoti Mátvásban*, ahol a korabeli állapotokat bírálja, Voltaire hangja csendül fel. *Szentésiné* című költői elbeszélése tárgy és kompozíció tekintetében a *Zadignak*: *Le nez* című fejezetén alapul. A *természetes ember* című regénye Rousseau és B. de Saint-Pierre mellett Voltaire *Ingénu*-jét utánozza. Legérdekesebb ez utóbbi. A regény II. részében teljesen a *Lettres persanes* és az *Ingénu* műfogása érvényesül. A társadalom visszasságaitól meg nem rontott, józan, bölcs főhős bírálja az egykorú társadalmat.¹³

Bessenyei mellett külön ki kell emelni Kazinczyt. E másik irodalmi vezér működésébe is belepota magát Voltaire szelleme. Bár ifjúságában vonakodik behódolni a Voltaire nyomán elterjedt libertinus szellemnek, s irtózik az atheizmustól, mégis mindjobban megbarátkozik Voltaire-rel. Fiatalkori kétségeiben a francia materializmusból s többek közt Voltaire *Dictionnaire*-jéből is táplálkozik; élete fogsága előtti szakaszának központjában a vallási türelem érdekében kifejtett harc áll, melyben Voltaire szatirikus frazeológiájával, argumentumaival küzd. Egyházellenes harcának filozófiai háttere: az állam felsősége az egyház felett, az utilitarisztikus gondolatok, a józan ész felsőbbségének eszméje s a haladás hite — mind többé-kevésbé tudatos kapcsolatot mutatnak Voltaire-rel. Végül mint író is nagyratartja,¹⁴ ámbar nem híve Voltaire örökös szatirájának, drámáit a világirodalom legkitünőbb műveivel említi egysorban, sőt egy helyen a következő nyilatkozatot teszi: „Én később vagyok a német litteraturát a franciánál alábbvalónak tartani, minthogy Voltaire episztolái nem szépek.”¹⁵

Gróf Fekete János, akit főképp Voltaire-rel való közvetlen összeköttetése tesz nevezetessé a magyar irodalomban, ismét szoros kapcsolatban van Voltaire-rel. Élénk levelezést folytat a ferney-i költővel s egyenesen tőle teszi függővé, hogy írjon-e, vagy abba hagyja a költészet művelését. Voltaire tanácsokkal látja el, főleg verselési technikájára s költői nyelvére vonatkozó-

¹² Szinnyei Ferencz: Bacsányi János Bp. 1904. 39 és 146—71.

¹³ Császári Elemér: Verseghy F. 298—300. l.

¹⁴ Hencze Béla: Kazinczy és a francia felvilágosodás 1928. Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Bpest 6. 36—74 l.

¹⁵ Kaz. Lev. XX. 382. l.

lag s a gróf két kötetnyi verses és prózai gyűjteményében, *Mes Rapsodies ou Recueil de différens Essais de vers et de prose*-ban többé-kevésbbé hasznosította is a stílus nagy mesterének jóindulatát. Fekete a poésie légere-t, a gálans szabados irányú költészetet műveli, amelyben Voltaire fölényes szelleme volt a csábító mintakép.¹⁶ Életfilozófiája, verseinek tónusa s független, sőt kissé rendetlen életmódja miatt méltán számít a legjellegzetesebb magyar voltairianusnak.

Gróf Teleki József Voltaire-elleni állásfoglalása ismeretes. A vallásos főúr nem hódol be a hirhedt filozófusnak, de drámáit ő is élvezi és nagyra tartja, főleg a bennük megnyilatkozó türelmi gondolat miatt. — Különös izléssel Voltaire-nek épen egy másodrendű darabját, az *Ecossaise*-t értékeli mindenek fölött. Többször idézték Péczeli neki ajánlott *Zaire*-fordítására írt válaszából a jellemző sorokat, melyekben a vallástalanság misszionáriusának (*Missionaire de l' Irreligion*) drámáirói érdemeit elismeri.¹⁷

Hasonló a véleménye Péczeli Józsefnek, aki noha Voltaire drámáit szorgalmasan fordítja s a „superstitiók” kiirtásáért szerzőjüket nagyra becsüli, a vallás-erkölcsi élet támadásáért elítéli őt.¹⁸

Általában elterjed az a felfogás, hogy Voltaire a világosság fáklavivője, aki ha tulságos hevességében gyakran meg is botránkoztat, a babonáság elleni küzdelmében sok szent hagyományt is rombol, a fanatizmus elleni harcával az emberiség profétája, a népek oktatója, a műveltség zászlóhordozója lett. Cserei Farkas írja, hogy Voltaire és Rousseau „egy hosszan tartott veszedelmes homálynak kitisztítására varázsló erejű fáklát gyujtottak, hogy az annak lángjából füstölgő pára a ködnek mérgit eloszlathassa.”¹⁹ Sok oldalú irodalmi munkássága olvasóit bámulatra ragadja s elhiteti velük, hogy a ferney-i költő mindenik műfajban a legnagyobb szerűbbet adja. Csak hallani kell Desseffy Józsefet, mint lelkesedik Voltaire-ért, mint a francia stílus-varázslatos hatalmú mesteréért, mint tragikusért, mint történetíróért, mint költőért s végül mint esztetikusért!

„Talán sohse élt ember a világon — írja — qui aurait joint à une plus grande imagination un esprit plus étendu, plus juste et plus varié.”²⁰

De nemcsak a szorosán vett irodalmi személyekre gyakorol nagy befolyást Voltaire, szelleme behatol a társadalom szélesebb rétegeibe. Utánozzák cinikus gondolkodását, támadó és független szelleme áthat minden tollforgató embert. Elsősorban a Martinovich-összeesküvés tagjairól, az azt előkészítő irodalomról van szó. Ez a felvilágosodás propagandairodalma, ujság- és röpirattermelése. Felvonul Voltaire egész szatirikus arzenáljával: filozófiai argumentumaival s az irodalomban kiképzett műfajaival. Némelykor a mester gondolatai saját műfogásaival együtt kerülnek át. Egyik leghíresebb ily nemű munka Lackovits *Utazó ember-e*, melyben egy távol keletről jövő utas oktatja ki magát a keresztény, vallás rendszeréről. Heves dialogusai gorombaságban Voltaire-éit is felülmulják. Tartalma a dogmák, a vallásos külsőségek támadása. A fanatikus jezsuitát s a józan okos kinait más helyt is szembeállítja.²¹

¹⁶ Baranyai Zoltán: A francia nyelv és műveltség Magyarországon, 1920. 40—58 l.

¹⁷ Furman Kamilla: gr. Teleki-József és a magyar francia szellemi kapcsolatok. Bp. 1929.

¹⁸ Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. 191. l.

¹⁹ Kazinczy lev. IV. 464. l.

²⁰ Kazinczy lev. VIII. 364—77 l.

²¹ Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon 71. l.

A *Bécsi Magyar Muzsában* egy névtelen ír *Memnon vagy az emberi Bölcsesség* címen satirikus mesét, mely a *Zadig* halvány utánzata.²²

Szacsvay Sándor, a *Magyar Kurir* szerkesztője, *Zakariásnak a pápa titkos iródeákjának Rómából költ levelei*-ben üzi az egyházzellenes izgatást Voltaire gúnyolódó modorában.²³

Mindez a *Zadig* és az *Ingénu* formájára megy vissza, s a két mozzanat: a romlatlan, primitív ember szembeállítás az elfogult civilizálttal vagy fanatikus pappal és a satirikus dialóg, Voltaire sajátos gúnyfegyvere volt.²⁴ Végül ugyancsak Szacsvay egyik munkájában Voltaire mint hős is megjelenik s részt vesz a párbeszédben.²⁵ (*Voltaire és az Ördög az Eliseumban.*)

Nem csoda, ha az egyházi reakció úgy a katolikus Csapodi, Zivics Mátyás, Molnár János, Alexovics és mások, mint a protestáns Teleki József részéről legerősebben éppen Voltaire ellen kel ki.²⁶

Voltaire hatását bizonyítja az a sok fordítás is, amely ez időben műveiről készült. — Péczeli József a legszorgalmasabb Voltaire-fordító. Drámái közül lefordítja a *Zaire*-t, *Alzire*-t, (1790), *Mélope*-ot, *Tancrède*-t, (1789)²⁷ Zechenter a *Mahomet*-et és *Adélaide de Guesclin*-t, (1772), Bessenyei a *Triumviratust*, (1779) Göböl Gáspár a *Brutust*, Fekete J. gróf a *Pucelle*-t, s néhány kisebb költeményét, az *Henriade*-ot hárman is: Péczeli, Szilágyi és Nunkovics Antal róm. katolikus püspök, *Candide*-ot egy névtelen (1793).

Nem célunk Voltaire egész irodalmi hatását vizsgálni, általában csak a fontosabb mozzanatokot emeltük ki. De már a fentiekből is kitűnik, mennyire hatották át Voltaire motivumai a magyar irodalom jelentős rétegét és mennyiben szolgált példaképül az új írói alkotásokhoz.

Természetes ez abban a korban, melyről Villemain azt mondja: „Les lettres régnaient sur l' Europe et Voltaire sur les lettres.”²⁸ A magyar irodalom az újjászületés küszöbén állott s kereső nagy munkájában felvette a kapcsolatot minden európai nagy irodalommal. A francia szellem iskolát teremt nálunk: többé-kevésbé Voltaire-hez kapcsolódtak mindazok, akik e szellemmel valamelyes közösséget vállaltak.

²² Eckhardt S.: id. mű. 69. l.

²³ Eckhardt S.: id. mű. 73. l.

²⁴ Eckhardt S.: id. mű. 69. l.

²⁵ Eckhardt S.: id. mű. 78–79 l.

²⁶ Eckhardt S.: id. mű. 163–189 és 191–192 l.

²⁷ Kazinczy lev. — XXII.

²⁸ Villemain: *Tableau de la littérature française au XVIIIe siècle.* I. 272.

II. Voltaire *Henriade*-ja.

Franciaországban az eposz elméletének hatalmas irodalma van. A klasszikus század, amely a józan észnek, a szabályoknak százada volt, gondosan ügyelt arra, hogy a csapongó képzeletre béklyókat tegyen, szabályok közé szorítsa a költészet par excellence létrehozóját az érzelmet és a szenvedélyt, s szigorúan elhatárolt csoportokba rendezze annak termékeit, a különféle költői műfajokat. A poetikák lényegileg az egyes költői műfajok alkotására vonatkozó szabályok gyűjteményei, a retorikák pedig általában az írásnak, a helyes kompozíciónak, s a szabados kifejezésnek törvényeit tanítják.¹ Különös figyelmet fordítanak a két „grand genre”: az eposz és tragédia — mindenek között a legrégebb, a legnehezebb s a legtiszteletreméltóbb műfajok — szabályaira, ami — tekintettel arra, hogy a klasszikus század a régiek iránt érzett tiszteletében főleg a klasszikus műfajokat műveli — érthető is. Homeros és Vergílius a renaissance óta minden költő eszményképe.²

Ezek a szabályok nagy általánosságban jórészt Aristoteles Poetikájára vezethetők vissza s innen veszik át őket a renaissance olasz teoretikusai.

Az olaszok — Vida, Scaliger, Castelvetro; majd Heinsius és Vossius révén ismeri meg őket a Pléiade s a korai klasszicizmus nemzedéke. A XVIII. század első felének elméletirői viszont Boileau-nak szolgálnak alapul, s így válnak az általuk kidolgozott szabályok a klasszikus poétika sarkköveivé.

Mielőtt Voltaire *Henriade*-jának jellemét megrajzolnók, meg kell ismerünk, mi volt a felfogása a franciáknak az eposzról; azután Voltaire felfogását s esetleges újításait vesszük vizsgálat alá. A kettőből önként fog adódni Voltaire eposzának jelleme. Problémánk tehát e fejezetben két kérdésre redukálódik: az *Henriade* viszonya a tradícióhoz, az *Henriade* műfaji újításai.

Az említett poetikák, az eposzról írt elméleti művek, eposzok elé írt előszók, polémiák részletesen megrajzolják az eposz szabályait. Tisztázzák az eposz tárgykörét, a hős és a cselekmény problémáját. „Est epopeia poesis carmine hexametro personarum illustrium illustres actiones illustri narrans oratione” — mondja Vossius, ezzel a hős személyének s az eposz tárgyának a kérdését is meghatározza. Az eposz tehát rendkívüli emberek, hősök cselekedete. — A hősök háborúkban hajtják végre nagy tetteiket, ezért az eposz tárgya rendesen valamely háború. A harci erények dicsőítése az eposz egyik lényeges jegye. „Le poème héroïque est tout guerrier” — mondja Ronsard.³ Ez különbözteti meg a regénytől is, amelynek tárgya a szerelem.⁴ Emellett azonban már feltűnik a béke-eposz gondolata is. Chapelain védi Marinit, aki az *Adonis*-ban ily művet, „poème de paix”-t, akart írni.⁵ Az

¹ V. ö. Mornet: *Histoire de la clarté française*, és Bray: *La formation de la doctrine classique en France*.

² V. ö. Bray: *id.* m. 336 l.

³ Bray: *id.* m. 338 l.

⁴ Bray: *id.* m. 348 l.

⁵ Bray: *id.* m. 338 l.

eposz hőse természetesen nem valami közepszerű ember, hanem hadvezér, vagy fejedelem. Következik ez az eposz ideájából, erkölcsi tendenciájából is: az eposz fejedelmeknek akar példát adni. Az eposz tehát erkölcsi céltatot szolgál. A háború fenséges, vagy zordon rajza mellett azonban az eposz megtűri a szerelmi témát is, sőt szükséges annak enyhítésére és kellemessé tételére, de a szerelem az eposzban csak másodrendű helyet foglalhat el s az epizódokba utaltatik. Az eposz hősenek férfinak kell lennie, — hisz asszonyhős alig szolgálhat fejedelmeknek eszményképeül — s noha Chape-lain *Pucelle*-jében nőt állít eposza központjába, művének bukásával leszorul a vita teréről.

Az eposz tárgyaért a történelemhez fordul. Ily tárgyat, amely kiváló emberek nagyszerű tetteit beszéli el, csak a történelem adhat. Ezt követeli a hihetőség szempontja is: csak oly tárgyú eposz érhet el teljes hatást, amelynek alapjáról a történelemben tudunk. Csak P. le Bossu jut más eredményre. Ő ugyanis az erkölcsi céltat mindenhatóságából indul ki: az eposz-nak tanítani kell, tehát először koncepiálja az író az erkölcsi céltatot szolgáló mesét s azt illusztrálja megfelelő történeti személyekkel. Végeredményében tehát az eposz író itt is a történelemhez fordul.

Tisztázzák az eposz tárgyaül szolgáló cselekmény hely- és időbelisé-gét, a cselekmény egységének a kérdését. A fenti problémában általában Tasso véleménye a döntő, legjobb, ha a költő se nem tulságosan régi törté-netet dolgoz fel, — mint pl. Ronsard *Franciade*-jában, se nem tulságosan közelit; a cselekvés szinterét az író alkalmasint kihelyezheti az illető országból.

A cselekmény egységét illetőleg tökéletesebb a költemény, ha mérsékel-ten gazdag főcselekmény közé arányosan helyezkednek el az epizódok, mintha túlterheli az eposz-író a főcselekményt, vagy ellenkezőleg igen szegény főcselekmény mellett mértéktelen sok epizódot halmoz. Ennyi nagy általános-ságban az eposz cselekményére vonatkozólag.

De a tárgy természete, a hős jelleme, a főcselekmény és az epizódok viszonyainak tisztázása nem meríti ki az eposzra vonatkozó tudnivalókat. Az eposznak bizonyos műfaji sajátosságai is vannak, ilyen az eposzi csodálatos elem. A klasszikus poetika ennek a kérdésnek a lényegét is tisztázta.

A csodás elem kérdése rendkívül bonyolult és gazdag. Legáltalánosabb értelemben a csodálatos elem nemcsak az isteni közbejövétel az eposzban és drámában; csodálatos egy komédia meglepő megoldása is, csodálatos a képek és metaforák gazdagsága az ódáknban, csodálatos mindaz, ami meglep, elragad, bámulatot kelt. Itt meg kell különböztetni a stílussal, vagy a kifejezéssel kap-csolatos csodálatost és a cselekményre ható csodálatos elemet. Az eposzban elsősorban az utóbbi jut döntő szerephez. Majdnem mindenki egyetért abban, hogy az eposzban szükség van a cselekményt befolyásoló csodálatos elemre. „Il faut mettre du merveilleux dans les tragédies, dans les épopées on peut en mettre jusqu'à l'incroyable, qui est ce qui produit le plus l'étonnement.” — mondja Aristoteles⁶ „le merveilleux et le vraisemblable sont l'âme du sujet épique”. — írja Scudéry; Boileau szerint az eposz „un amas de nobles fictions”. A 17. század minden teoretikusa egyetért abban, hogy az eposzhoz szükséges a csodálatos és az eposzban annak nagyobb teret is enged, mint a drámában.⁷ De e csodálatost csak bizonyos szempontok figyelembe vételével

⁶ Bray: id. m. 232 lap.

⁷ Bray: id. m. 232 lap.

lehet alkalmazni. A klasszikus poétika egyik alapvető doctrinája a valószínűség, a hihetőség követelménye. A valószínűség teóriája sajátos módon alakítja a csodálatos fogalmát. A csodálatosnak egyben valószínűnek is kell lennie. A csodálatos és a valószínű fogalma látszólag ellentmond, mégis kell, hogy e kettő kiegyeztessék, sőt az támogassa emezt. Ami hihetetlen nem lehet csodálatos, mert már azzal, hogy nem hisszük el, megakadályozza azt is, hogy bennünk bámulatot, elragadtatást, vagy bármilyen hasonló érzést keltsen. A klasszikus poétika egyik axiomája: „L'incroyable ne peut être merveilleux”. (Castelvetro) „Nous n' admirons point ce que nous pensons actuellement n' avoir jamais été!” — mondja P. le Bossu az eposz egyik teoretikusa. „Il n'y a pas d' autre voie, que la vraisemblance pour produire le merveilleux” — írja Chapelain a „Sentiments de l' Académie”-ben.⁸

E felfogás Aristotelesre vezethető vissza: a csoda önmagában valószínű; valószínű, hogy némely dolgok a valószínűség ellenére történjenek. Ez a klasszikus racionalizmus paradoxonja, mely mindent a józan ész követelményeinek rendel alá. A csodálatos elemnek csupán a kor és az illető nép szelleméből kell fakadnia, mert különben hihetőségét veszíti.

A valószínűség kriteriumán kívül a csodálatos elem alkalmazásának egy másik kívánalma is van: a csodálatos elem tisztasága, vegyítetlensége. Különböző ezt is már maga a valószínűség tételezi fel. — Háromféle csodálatos van: isteni, mágia és emberi. Az isteni ismét lehet: pogány és keresztény. De a kettőnek nem szabad ugyanabban a munkában keverednie. A kérdést az úgynevezett keresztény eposzok vetik fel. A pogány mitológia istenei a keresztény ember számára nem hihetők és egyébként sincs szükség rájuk. A kereszténység végtelenül gazdag — Tasso szavaival, illetőleg annak francia fordításával élve —: „en matière de délibérations, ou célestes ou infernales, ou de prédictions, ou plus belles cérémonies,”⁹ s ezt vallják a franciák is. Chapelain is tiltakozik a „mélange d'histoire sacrée avec la poésie profane”¹⁰ ellen. A pogány meseelemek teljes száműzetése a keresztény eposzokból mégsem történt meg. Heinsius felveti a kérdést: Miért ne lehetne a Fúriákat és bizonyos mégszemélyesítéseket, amelyek függetlenek minden vallástól, felhasználni s főleg az antik mitológiai elemeket tisztán mint metaforákat alkalmazni. Pl. Achéron vagy a Styx = halál értelmében; Ceres = kenyér, Bachus = bor jelentéssel.¹¹ Tehát a klasszikus poétika eljut az antik mesekincs allegóriaként való felhasználásáig.

A klasszikus poétikák megállapodásra jutottak az eposz kevésbé vitás pontjaira nézve is, kidolgozták konzervatívabb, kevésbé változó sajátosságait is. — Így megállapították az eposzi szerkezet négy részét: propositio, invocatio, narratio, denouement. — Mi csak a mi szempontunkból fontosabb kérdéseket érintettük, amelyek Voltaire eposzával kapcsolatban nagyobb jelentőséggel bírnak. Mielőtt azonban Voltaire felfogását vennők vizsgálat alá, rövid történeti áttekintést adunk a 17. századi eposzokról, okát adjuk annak a jelenségnek, hogy lett az eposz Voltaire korában is a francia irodalom fő ambíciója.

Említettük, hogy Homeros és Vergilius a renaissance óta a költők két vezérlő csillaga, a renaissance és a klasszikus kor szemében az antikvitás két legnagyobb költője. Homeros és Vergilius utánzása a költők egyik

⁸ Bray: id. m. 233 lap.

⁹ Bray: id. m. 294—5 l.

¹⁰ Bray: id. m. 298 l.

¹¹ Bray: id. m. 298 l.

legnagyobb vágya. Lucanust is lefordítják. — Még nagyobb hatást tesz Tasso, aki *Megszabadított Jeruzsálem*-ében keresztény és nemzeti eposzt ad.

A franciáknál a sort Ronsard nyitja meg *Franciade*-jával. Du Bellay eposzírásra buzdít. A 17. század költőin valóságos epikus láz vesz erőt, meg akarják írni Tasso *Jeruzsálemének* párját. Így jön létre 20 év alatt mintegy 18 eposz, melyek közül a legnevezetesebbek időrendben: Le Moynes: *Saint-Louis* (1653) Scudéry: *Alaric* (1654) Chapelain: *Pucelle* (1656) Desmarts: *Clovis* (1657) etc.¹² Az eposzokat rendszeren értekezések, préface-ok ékesítik, megjelenésüket elméleti művek, problémák követik nyomon.¹³ De a nagy mű nem jön létre. Részben elmélet és gyakorlat között végzetes szakadás áll be, s a keresztény eposzok minden reformgondolat mellett egyszerű Homeros, Vergilius utánzatok lesznek, részben igazán tehetséges író nem szánja el magát eposz írásra. A sikertelenséget nem egy író konstatálja: „Je conviens qu'un poème épique ne peut réussir en notre langue: il est aisé de le prouver par les exemplés. *Le Moïse, le Saint-Louis, la Pucelle, le Clovis et l'Alaric* en sont de bons témoignages” — írja Bussy.¹⁴ „Tous ces poèmes que nos Français ont mis au jour avec plus de confiance que de succès . . .” — mondja Saint-Evremond a keresztény eposzokra eléggé szkeptikus józansággal. Végre de Malezieu megállapítja: „*le Français n'a pas la tête épique.*”¹⁵ Az ambíció tehát tovább él, s érthető ha Voltaire a 18. században tollat fogott, hogy lerójjá nemzete régi adósságát.

Voltaire eposza ezekben a keretekben nagyjában elhelyezhető. A leg-sarkalatosabb kérdéseket kidolgozta a klasszikus poétika s elfogadta az irodalmi közvélemény. Voltaire, noha esszejét az epikus költészetéről épp azzal a vezérlő gondolattal írja, hogy a hősköltemény lényegét nem lehet pontosan szabályokba foglalni s a világirodalom nagy eposzai egymástól nem egyszer lényegesen eltérő művek, mégis szigorúan alkalmazkodik a már említett szabályokhoz.

Az eposz tárgyát szerinte is a történelemből kell meríteni. Megbírálja le Bossu-t, aki — mint már említettük, — az eposz erkölcsi tendenciájából indulva ki, a fiktív mesekompozíciót tartja az első mozzanatnak.¹⁶ „Les poètes épiques, au contraire, sont obligés de choisir un héros connu, dont le nom seul puisse imposer au lecteur, et un point d'histoire quit soit par lui-même intéressant”¹⁷ „Le poème est fondé sur une histoire connue dont on a conservé la vérité dans les évènements principaux. Les autres moins respectables, ont été ou retranchés, ou arrangés suivant la vraisemblance qu'exige un poème” — mondja saját művére.¹⁸

Különösen a csodálatos elem alkalmazása okoz sok gondot neki: „La Henriade est composée de deux parties; d'évènements réels dont on vient de rendre compte, et de fictions. Ces fictions sont toutes puisées dans le système du merveilleux, telles que la prédiction de la conversion de Henri IV, la protection que lui donne Saint-Louis, son apparition, le feu du Ciel détruisant ces opérations magiques qui étaient alors si communes, etc. Les autres sont purement allégoriques: De ce nombre sont le voyage de la

¹² Bray: id. m. 295 l.

¹³ Bray: id. m. 295 l.

¹⁴ Bray: id. m. 337 l.

¹⁵ Bray id. m. u. o.

¹⁶ Voltaire: Essai sur la Poésie Epique Oeuvres compl. Paris 1785. T. X. 389. l.

¹⁷ Voltaire: id. m. u. o.

¹⁸ Idée de la Henriade Oeuvr. Compl. Paris 1785. T. X. 41. l.

Discorde à Rome, la Politique, le Fanatisme personnifiés, le temple de l'Amour, enfin, les passions et les vices, prenant un corps, une âme, un esprit, un visage."¹⁹

A csodás elemnek valószínűnek kell lennie. „Le merveilleux même doit être sage; il faut qu'il conserve un air de vraisemblance, et qu'il soit traité avec goût.” — mondja Voltaire.²⁰

Fontos a pogány és a keresztény csodálatos elválasztása; említettük, hogy ezt is a valószínűség principiuma kívánja, Voltaire erre nagy gondot fordít. „Il a eu l'inadvertance de donner aux mauvais esprits les noms de Pluton et d'Alecton, et d'avoir confondu les idées païennes avec les idées chrétiennes — mondja Tassórol. — Il est étrange que la plupart des poètes modernes soient tombés dans cette faute.”²¹ Ő maga keresztény eposzt ír, az antik istenek nem szerepelhetnek benne, mint élő személyek, csak mint allegóriák, metaphorák, mint ahogy allegorizálja a bűnöket és szenvedélyeket is. Ha mégis megtartja az antik mitológiai alak jellemző vonásait, ez azért van, mert már átmentek a köztudatba s nincs bennük semmi valószínűtlenség. „Que si l'on a donné dans quelques endroits à ces passions personnifiées les mêmes attributs que leur donnaient les païens, c'est que ces attributs allégoriques sont trop connus pour être changés. L'Amour a des flèches, la Justice a une balance dans nos ouvrages les plus chrétiens, dans nos tableaux, dans nos tapisseries, sans que ces représentations aient la moindre teinture de paganisme. Le mot d'Amphitrite dans notre poésie ne signifie que la mer, et non l'épouse de Neptune. Les champs de Mars ne veulent dire que la guerre etc.”²² Láttuk, hogy a felfogás is megvolt a klasszikus poetikákban. Boileau is ezt az elvet vallotta.

A klasszikus poetikai felfogás másik követelménye az eposz erkölcsi célzata. Voltaire itt is követi a hagyományt. Az eposzról — noha kissé gunyosan s mintegy lázadva a szabály ellen — ezt a definíciót adja: „Le poème épique est une longue fable inventée pour enseigner une vérité morale et dans laquelle un héros achève quelque grande action avec le secours des Dieux dans l'espace d'une année . . .”²³ Ez mintegy a klasszikus poetikák foglalatja. Végül Voltaire nagy gondot fordít a kompozíció józan kiszámítottására, a cselekmény egységére, főcselekmény és epizódok helyes arányára. A világirodalom nagy eposzait főleg ezekből a szempontokból ítéli meg.

Látjuk tehát, hogy az Henriade a klasszikus poétika keretei között nagyjában megmarad. — Történeti téma, valószínű hős, erkölcsi célzat, a csodás elem józan alkalmazása, — mindez a klasszikus poetikák hagyománya. Felvetődik a kérdés, mi hát Voltaire eposzában új? Mindenekelőtt az, hogy a csodálatos elemet még jobban racionalizálja, csodálatos elem gyanánt főleg allegóriákat használ, a keresztény csodálatost csak a vízió formájában engedi meg. A kor egyáltalán nem kedvez a csodálatos elemnek; nincs hitele sem a keresztény, sem a pogány csodálatosnak. A filozófia százada még kevésbé tűri a képzelet alkotásait, mint a klasszikus racionalizmus kora. Erre vonatkozólag íme Voltaire nyilatkozata: „Insensiblement il s'est formé un goût général, qui donne assez l'exclusion aux imaginations de l'épopée; on se

¹⁹ Idée de la Henriade. id. m. 42 l.

²⁰ Essai sur la Poésie Epique. id. m. 456.

²¹ Essai sur la Poésie Epique. id. m. u. o.

²² Idée de la Henriade. id. m. 43 l.

²³ Essai sur la Poésie Epique id. m. 359. l.

moquerait également d'un auteur qui emploierait les Dieux du paganisme et de celui qui se servirait de nos saints: Venus et Junon doivent rester dans les anciens poèmes grecs et latins: sainte Genéviève St Denis, St Roch et St Christophe ne doivent se trouver ailleurs que dans notre légende. Les cornes et les queues des diables ne sont, tout au plus que des sujets de raillerie; on ne daigne même en plaisanter.²⁴

Hőséül egy korában rendkívül rokonszenves királyt választ, IV. Henriket, eposzát pedig a filozófia szócsovéné teszi. Ezek azok az elemek, melyek eposzát sokak szemében újszerűnek tüntették fel s ezek egyszersmind hatásának legnagyobb titkai is.

²⁴ Essai sur la poésie épique. Id. m. 463—64 l.

III. Az Henriade fordításai.

A magyar eposzoknak egy része Beöthy Zsolt szerint úgy tekinthető, mint az Henriade utánezatai. — Mielőtt ezeknek vizsgálatára térnénk, lássuk az eposz népszerűségét, illetőleg népszerűségének kétségtelen bizonyítékait: a fordításokat.

Voltaire Magyarországon is az „Henriade szerzője.” Ezt a jellegzetes perifrázist alkalmazza többek között egy ismeretlen magyar, aki egy kis munkáját a „Prix de la Justice et de l'humanité"-t lefordítja 1790-ben.

Az Henriade igen elterjedt lehetett nálunk. A Nemzeti Múzeum tanúsága szerint a század közepétől Kisfaludyig és Széchenyi-ig igen sok líterátus embernek van egy-két Henriade-ja Voltaire műveinek szériáiban vagy külön példányban, eredetiben, néha fordításban is. Iróink buzgón foglalkoznak vele. Péczeli József és Szilágyi Sámuel teljesen lefordítja. Nunkovich Antal töredékes marad, Rajnis is ad részleteket az Orpheus számára, Kazinczy is lefordít belőle négy sort. Végül példányképpül szolgál eredeti magyar alkotásoknak is.

Mi először a fordításokkal foglalkozunk, mert a fordítások természet-szerűleg hozzájárultak a mű terjesztéséhez az olvasó közönség körében, vagy megismertették azt a franciául nem tudó írókkal, így ismerte meg az Henriade-ot Horváth Ádám is.

1. Péczeli Henriása.

A magyar írók között Péczeli az, aki legszorgalmasabban fordítja Voltaire műveit. Az Henriade-on kívül fordítja még — mint már említettük — Voltaire négy tragédiáját, az *Alzire*-t, (1790) *Méropé*-ot, *Zaire*-t, *Tancrede*-ot. Ezek azok a sietve készült fordítások, melyekről Kazinczy azt jegyzi meg, hogy „Péczelinek fordítani annyi volt, mint egyik papírról a másikra átírni.”¹ Műve először 1786-ban jelent meg báró Podmaniczky József királyi helytartótanácsosnak ajánlva ezen a címen: HENRIAS AZ AZ NEGYEDIK HENRIK FRANTZIA KIRÁLYNAK ÉLETÉNEK némely része, melly Frantzia Versekéből ugyan annyi számú s lábú Versekbe foglaltatott Péczeli József által.

A fordítás indítóokairól maga Péczeli tájékoztat bennünket, fordításához csatolt ELŐ-BESZÉD-ében. „Megvallom én is magamról, — írja — hogy soha-is ennek a Királynak jó szívét Jobbágyi éránt mutatott igaz szeretetét 's egy vak-buzgónak keze által esett erőszakos halálát egy belső megindulás nélkül nem olvashattam. És ez indított engem arra, hogy ezen munkát született nyelvünkön kibotsássam, hogy ennek az áldott Királynak jó szive legyen mindeneknek, kiváltképpen pedig a' nagyobb Méltóságban helyheztesített Személyeknek intő' s tanító Mestere.”² Hivatkozik d'Argens

¹ Kazinczy: Pályám Emlékezete 102.

² Péczeli József: Voltaire. Henrias. 2. jav. kiad. Győr 1722 (Előbeszéd. Lapszám nélkül.)

szerint az 1726-iki első londoni kiadást használta, mely nem egy részletében eltér az Henriade későbbi kiadásaitól.

Mindjárt az első ének 7.-8.-ik sora Péczelinél így hangzik:

Bölts Törvényét Paris tsudálva imádtá,
Millyen a' jó király, a' föld benne látta.

E sorok francia megfelelői csak az 1723-iki első-, s az 1726-iki londoni kiadásban vannak meg:

Dans Paris subjugué fit adorer ses loix
Et fut l'amour du monde et l'exemple des Rois.

A X-ik ének első két sorának megfelelő variánsa ugyancsak az említett két kiadásban található csak meg.

Le tems vole, et sa perte est toujours dangereuse.

— írja Voltaire.

Az alkalmatosság mindég ugyan áros,
De kivált a' hadban ennek veszte káros.

— fordítja Péczeli.

Régebbi kiadás használatára vallanak az első éneknek ezen sorai, melyek érezhetően különböznek a későbbiektől.

Az Ur, kinek Lelke a' földet éleszti,
Az ember' szándékát könnyen el-széleszti;
De az ő beszéde s Háza erős léssen,
Sem idő, sem Pokol abban kárt nem téssen.
Meg-látod nagy Burbon az Ur' ditsőségét,

(Henriade I. ének 12. l. 247—251 s.)

E sorok megfelelői csak az 1775 előtti kiadásokban találhatók meg. Az 1726-iki kiadás mellett szól az is, hogy Péczeli ezt emlegeti. Azonban az is lehet, hogy egy későbbi kiadásból fordít, de közben felüti az első londonit is, melynek így néhány változata belekerült fordításába. Az 1723-iki kiadás alapul vételének feltevését természetesen eleve el kell vetnünk, hisz ez még csak a *Poème de la Ligue* és nem az Henriade; Voltaire-nek még sokáig kellett rajta dolgoznia, míg az eposz végleges alakját felvette.

Fordításának egyik különlegessége, hogy igyekszik mentől világosabban, a történeti tények szem előtt tartásával s avval a nyilvánvaló szándékkal fordítani, hogy ezeket olvasóival megértesse. Voltaire-ben, aki saját nemzetének történetét írja le, ez a főrekvés természetesen nem volt meg. Költeménye tárgyát, az abban előforduló történeti eseményeket közismert, tudott dolgoknak tekinti, a különösebb dolgokra utal csupán művéhez csatolt jegyzeteiben és tanulmányaiban. Péczeliben nagyobb a historikus elfogultság, Voltaire jegyzeteit nem csak lefordítja, hanem igyekszik azokat költeményébe beledolgozni. Ahol Voltaire csak alludál valamely történeti eseményre, ott Péczeli a jegyzetekre vagy saját történeti tudására támaszkodva nevének nevezi a tényt.

Lássunk néhány példát. Mindjárt az első énekben a Londonba érkező Henrikről ezt mondja Voltaire:

Du *Vainqueur* des Anglais il apperçoit la Tour⁸

(Henriade I. é. 22. l. 321. s.)

⁸ La Henriade de Voltaire, nouvelle édition, la plus correcte qui ait encore paru; avec des remarques par M. Palissat. Londres 1784.

marquisra, aki soha-se tudott a Bourbon oszlopára nézni anélkül, hogy az emlék vaskerítését forró könyveivel ne öntözzé.³ Elbeszél aztán pár Henrik-anekdotát, melyekben a nagy király kegyes szíve, nyilatkozik meg. Sok árkus kellene, — úgymond — hogy megrajzolja" é Királynak jóságát a' ki volt 22 esztendeig a tőle meggyőzetett Frantzia Népnak Édes atya, a Királyoknak példája s az egész földnek gyönyörúsége.⁴ Henrik személye csakugyan megérintette Péczelit. Fordításához egy verset is csatol, melyben már Voltaire szellemében beszél.

Nagy Név 'a Királyság; de nem ád ész't 's szívet
Ritkán lát Thronuson a' föld remek mivét
Ha királyt 'a Virtus, nem a' vak sors tenne,
Sok jobbágy Királya, sok Ur szolga lenne
Olykor ha egy Titus a' kormányra állhat,
Tsak ezzel leszs nagyobb, hogy többnek használhat.⁵

Megérti a mű kétféle intő célzatát. Az Henriade: „a királyt nyájasan oktatja, s jobbágyok nyakát járomba szoktatja.“

Előszavában a mű vallásellenes tendenciáját, Voltaire papi gyűlöletét menti. „Hogy némelly Olvasók meg-ne botránkozzanak abban, hogy sok Szerzetesek és Papok fekete szinekkel festetnek-be ebben a' Munkában; gondolják-meg, hogy ezek a dolgok estek ez előtt 200 esztendőkkel, a' mikor még egész erejében égett az üldözésnek tüze és nem lehet ez semmi kisebbségekre azoknak a' mai Szerzeteseknek és Papoknak, a' kik a' Keresztény Vallásnak ezt a' nagy motskát mind tanításukkal, mind jó példájokkal igyekeznek lemosni.“ Majd magát a költeményt magasztalja, melyben ha vannak fogyatkozások is, egészében gyönyörű mű s különösen a „sok szép gondolatok, s hathatós intések“ teszik hasznossá. Versében ismét a költemény világsikeréről beszél. Az előszóban D'Alambert-t, Nagy Frigvest, Newton dicsőíti, a tudományokért lelkesedik, d'Argens *Lettres juives*-jét emlegeti és Sully-nek a munkáját, melykből Henrikre vonatkozó értesüléseit is veszi.

Majd fordítási álláspontjáról is beszámol: Péczeli szabad fordítást akar adni. A mottót d'Alambert-től veszi: „Les Traducteurs font très mal de se borner à être les Copistes plutôt que les Rivaux des Auteurs qu'ils traduisent. Superstitieusement attachés à leur Original ils se croiraient coupables de sacrilège s' ils l'embellissaient même dans les endroits faibles. — Le Traducteur trop souvent forcé de rester au dessous de son Auteur ne doit-il pas se mettre au dessus quand il le peut?“ Ugy igyekszik fordítani a munkát, mint az angol és francia fordítók, azzal a nemes szabadsággal, mellyel fordította Pope Homerost, La Tourneur Jungot, akik — mint Péczeli jellemzően mondja „azokból a' gondolatokból szint olyan szép vagy még szebb munkát raknak össze, született nyelveken, mint sem a' millyent azok tsináltak a' magokén.“⁷

A következőkben megvizsgáljuk, hogy Péczeli fordításában elméleti szempontjai mily mértékben érvényesülnek, s fordítása mennyiben tér el az eredeti szövegtől.

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy Péczeli minden valószínűség

³ Péczeli József: id. m. u. o.

⁴ Péczeli J.: id. m. u. o.

⁵ Péczeli J.: id. m. Ajánló versek 17 és köv. sor.

⁶ Péczeli J.: id. m. Előbeszéd, lapszám nélkül.

⁷ Péczeli: id. m. Előbeszéd. lapszám nélkül.

Péczeli ezt így adja vissza:

Vilhelm' (a) magas Tornya ott ötlük szemében,
(Henrias I. ének 15. l. 330. s.)

Voltaire Guise haláláról így ír:

De cent coups de poignard indignement percé
(Henriade III. é. 68 l. 302. s.)

Péczeli ezt így adja vissza:

Negyven-öt gyilkos között érte élte' végét;
(Henrias III. é. 48 l. 303. s.)

Péczeli azt olvassa Voltaire jegyzeteiben, hogy Guise herceget mintegy negyvenöt ember ölte meg „Qu'on nommait les Quarante cinq”.

Abban a részben, melyben Erzsébet segítséget küld Henriknek, Voltaire így ír:

Mille jeunes Anglais vont bientôt sur ses pas,
Fendre le sein des mers, et chercher les combats.
(Henriade III. é. 71. l. 378—79. s.)

Péczeli így fordítja:

Igy szólt Burbon: erre a' Királyné mondja,
Hogy a' segítségre léssen szives gondja.
E' szóra örömmel Hazájába tére,
Mert öt ezer Anglus lett útjának bére.
Kik a' tenger'partra hirtelen fel-gyűlnek,
Sebes vitorlákkal *Breszt* felé repülnek.
(Henrias III. é. 57 l. 375—380. s.)

Péczeli persze azt találja a jegyzetben, hogy Essex öt ezer emberrel sietett Henrik segítségére. Voltaire-nél a *mille* költői metafora, Péczelinél az öt ezer történeti adat. *Breszt* is pontos útirány, Voltaire-nél erről szó sincs.

Péczeli megjelöli a polgárháborúk terjedését „Melly már a' tengerig ment Párizstól fogva,” — ahol ezt Voltaire egyáltalán nem teszi, s' ugyanitt a negyedik ének végén, míg Voltaire csak sejteti Franciaország belső pusztulását s a fenyegető előjeleket, Péczeli levonva a konkluziót így összegzi a történeti helyzetet:

Hazánk ily kínjára el- holt a' szív 's elme,
Úgy látszott, hogy el- jött végső veszedelme.
(Henrias IV. é. 73. l. 475—76. s.)

Jeanne d'Arc-ról Voltaire csak annyit mond:

— — — et vous brave Amazone
La honte des Anglais, et le soutien du Throne.
(Henriade VII. é. 165 l. 269—70. s.)

Péczeli:

— — — 's Hazánk' Vitéz' Szúze
Ki maga egyedül ezer Anglust üze,
S kinek virtusinak méltatlan jutalma
Lett egy néki gyűjtött rakás fának halma.
(Henrias VII. é. 114 l. 271—74. s.)

Péczeli tehát szeret értelmezve fordítani, történeti ismereteit értékesíti fordításában vagy határozottabban utal azokra a tényekre, melyeket Voltaire-

nél nem lát elég világosan kifejezve. Ugyancsak a nagyobb világosság, az érthetőség kedvéért nem elégszik meg az alluziókkal, hanem azokat bővebben, részletezve írja körül, mint pl. Jeanne d'Arc esetében is.

Hasonlatait a Bibliából, a történelemből, klasszikus íróktól veszi, amint ez alábbi idézeteinkből kitűnik.

Essex és d'Aumale-ról mondja Voltaire:

Tous deux jeunes, brillans, pleins d'une ardeur égale,
Tels qu' aux remparts de Troye on peint les demi-Dieux.
(Henriade VI. é. 143 l. 281—82. s.)

Péczei:

Mindenik nagy Vitéz, bizik erejében.
Igy vitt *Akil'* 's *Hektor* Trója' mezejében
(Henrias VI. é. 100. l., 283—84 s.)

Vagy:

Et telle s'éleva cette nue embrasée,
Qui déroband aux yeux le maître d'Elisée,
Dans un céleste char de flamme environné,
L'emporta loin des bords de ce Globe étonné.
(Henriade VII. é. 153 l., 45—48 s.)

— Irja Voltaire Illés prófétáról vett hasonlatában.

Vagy melly gyorsan repült ama' szekér régén,
Mellynek tűz' lovagi vágattak az égen,
Mellyben egy szent ember, kit Akháb üldözött,
Mennybe ragadtatott ezer lángok között . . .
(Henrias VII. é. 106 l., 45—48 s.)

— fordítja Péczei.

Voltaire hasonlatait a fordításban önállóan is szívesen szaporítja Péczei. Ahol Henrik Biront a harcból kimentí, Voltaire ezt írja:

Ton Roi, jeune Biron, t'arrache à ces soldats
(Henriade VIII. é. 198 l. 331. s.)

Péczei:

Mint Alczeszt' Herkules a' Pokol torkából,
Úgy vonja-ki őtet a' Liga markából —
(Henrias VIII. é. 137 l. 357—58. s.)

A szerelem áldozatainak példáit szaporítja Péczei Sámson és Delila megemlékezésével (lásd Henrias IX. ének, 149 l., 105—06 sor.) Történelmi reminiscenciát érvényesít a Coligny-ről szóló sorokban:

Et de ses assassins ce grand homme entouré
Semblait un Roi puissant par son peuple adoré.
(Henriade II. é. 40 l. 219—20. s.)

Olly volt ez ősz Vitéz gyilkosi' kezében
Mintha a' jó *Titus* ült volna székében.
(Henrias II. é. 28. l., 215—16 s.)

A szabad fordításnak egy másik fajtája, mikor Péczei közmondásokkal, példázatos reflexiókkal igyekszik megvilágítani, szemléletesebbé tenni a szöveget.

Voltaire az első énekben a remetéről írja:

C' est-là qu' il regretta ses inutiles jours,
Plongés dans les plaisirs, perdus dans les amours,
Sur l'émail de ces prés, au bord de ces fontaines,
Il foula à ses pieds les passions humaines.

(Henriade I. é. 15 l. 193—96. s.)

— e sorok fordítása így hangzik:

A tiszta forrásban szemlélvén ősz fejét,
Sokszor meg-siratta bűnben folyt idejét,
Az el-hullt virágban írva látván végét,
Tapodta az ember' szive' kevélységét.

(Henriade I. é. 10 l., 202—5 s.)

Hasonló példát találunk Henrik meditációjában pár sorral alább:

De tout temps, disait-il, la vérité sacrée
Chez les faibles humains fut d' erreurs entourée:
Faut-il que de Dieu seul attendant mon appui,
J' ignore les sentiers qui mènent jusqu' à lui?

(Henriade I. é. 16 l. 215—18. s.)

Mint a rósa úgymond lakik tövisekben
Úgy van az igazság sok tévelygésekben;
Isten! bűnös lélkem tsak Te benned hiszen,
Mutasd-meg az utat, melly Te hozzád viszen;

(Henriade I. 11 l., 224—27. s.)

Rózsáról Voltaire-nél szó sincs. Mint a fenti esetben a hulló virágban látja a mulandóság képét, úgy itt a tövises rózsában adja a tévelygések között meghúzódó igazság szimbolumát. Csakhogy míg amott a hasonlat egy eleme adva volt a szövegben, itt egy szemléletes képbe bujtatott közmondás ajánlkozik az absztrakt gondolat kifejezésére, függetlenül a szövegtől.

Lássunk még pár példát. A VII-ik ének égi jelenetében, melyben az ítélőbíró trónja előtt egy hang szólal meg Henriknek, Voltaire egészen absztrakt disszertáló stílusban fejezi ki gondolatát.

A ta faible raison garde-toi de te rendre;
Dieu t' a fait pour l'aimer, et non pour le comprendre.
Invisible à tes yeux, qu' il règne dans ton coeur;
Il confond l'injustice, il pardonne à l'erreur;

(Henriade VII. é. 157. l. 121—24. s.)

Péczei:

Véges ész! az Úrnak utát így fontolod?
Hogy imádnod kell azt, hát meg nem gondolod?
Verseng-é a gyűrt sár a' Fazék-gyártóval?
S te por lévén perlesz a' Mindenhatóval?

(Henriade VII. é. 109. l., 121—24 s.)

Ugyancsak a bibliából veszi a képet ott, ahol Voltaire az új vallásról beszél.

Un culte si nouveau ne peut durer toujours.
Des caprices de l' homme il a tiré son être:

(Henriade I. é. 17. l., 234—35. s.)

Péczei:

Hogy ha ez új Vallást tsak ember szerzette,
Fővényen oszlopit annak építette;

(Henriade I. é. 12 l., 244—45. s.)

Tipikusan magyar zamatú közmondásokat lop be a fordításba Henrik hadvezéri talentumát festő részben.

Henri sait profiter de ce grand avantage,
Dont le sort des combats honora son courage.
Des momens dans la guerre il connaît tout le prix.
Il presse au même instant ses ennemis surpris.

(Henriade IV. é. 82 l., 119—22. s.)

Péczelinél:

Sok Király győz,'s nem tud élni a' győzéssel;
De a' vitéz Bourbon hartzol,'s nyér más ésszel,
Meg-tudja az időt a' hadban betsülni,
Addig veri a' vast míg meg-nem kezd hülni.

(Henriás IV. é. 60. l., 119—22. s.)

Voltaire-nél Bourbon ezt mondja Valois-ról.

J'apprends que mon beau-frère, à la Ligue soumis,
S'unissait, pour me perdre avec ses ennemis,

(Henriade III. é. 39 l., 137—38. s.)

Péczeli így beszélteti Bourbont Valois-ról:

Ki készebb volt a' fát maga alatt vágni,
Mint-sem a' Pápanak szavát által-hágni.

(Henriás III. é. 41. l., 135—36. s.)

Kétségtelenül Péczeli papos műveltségéből, magyaros szelleméből származik ez a szentenciás beszéd, példázatos reflexziók, közmondások szerete. A fordításnak ez a faja mintha kissé távol állana a „franciásságtól.” A magyaros közmondások valami magyaros ízt adnak fordításának, szemléleteségre törekvése eléggé eltér Voltaire stilideáljától, absztrakt eleganciájától. Némelykor az is megtörténik, hogy Péczeli nem fejezi ki Voltaire gondolatát, vagy megmásítja azt. Voltaire Valois udvarának elpuhult tisztjeit így jellemzi:

Les Courtisans en foule attachés à son sort,
Du sein des voluptés s'avançaient à la mort.
Des chiffres amoureux, gages de leurs tendresses,
Traçaient sur leurs habits les noms de leurs maîtresses,
Leurs armes éclataient du feu des diamans,
De leurs bras éternés frivoles ornemens.

(Henriade III. é. 61 l., 178—83. s.)

Fordításban ez így hangzik:

Sok tiszték' álmokból a'kik fel-serkentek,
A' vigság' kebléből vele halni mentek.
Kinek-kinek vállán szerelme' záloga
Szeretője' neve arannyal villoga.
Tündöklött fegyvere gyöngy's gyémánt' tűzével,
Mellyet kartsun fogott hó színű kezével:
El-veszté a' szem-fényt ragyogó pompájok,
Győzedelmet ígért már hartz előtt szájok.

(Henriás III. é. 43 l., 181—88. s.)

Az aláhúzott sorok Voltaire-nél nyilvánvalón a kurtizánok elpuhultságának éreztetését szolgálják. Péczeli e két sort pítőreszk képpel adja vissza, mely csak dekoratív jellegű, de nem fejezi ki Voltaire erősen kiemelt ellentétét, nem szolgálja a finom jellemzést, ellenkezőleg, mintha másrondana.

Előfordul az is, hogy Péczeli enyhén félreérti Voltaire-t. Így mikor az intrikus Guise alakját festi, aki királyáénál sokkal nagyobb erejével s büvöletes ügyességével valóságos kínzó játékot folytat uralkodójával.

Voltaire:

Enfin Guise attenta, quel que fût son projet,
Trop peu pour un Tyran, mais trop pour un Sujet.

(Henriade III. é. 65. l., 262—63. s.)

Péczeli:

Sok vólt egy Jobbágytól a'mit tselekedett;
De Tirannus módra nem kegyetlenkedett.

(Henriás III. é. 46. l., 263—64. s.)

Nem arról van itt szó, hogy Guise nem kegyetlenkedett, ellenkezőleg Voltaire az egész jelenetben az ő félelmetes portréját festi a legmarkánsabb szinekkel.

Általában a fordítók nehezen birkóznak meg Voltaire alluzióival, melyekben az ő egyéni gondolata, politikai felfogása, filozófiája lappang.

Néha a magyar mondat nem bírja el a francia tömörségét, ilyenkor engedményeket tesz a szöveg visszaadásának hűségében, egyszerűsít.

Voltaire ezt írja Guise-ről:

Enfin maître absolu d'un Peuple révolté,
Le coeur plein d'espérance et de témérité,
Appuyé des Romains, secouru des Ibères,
Adoré des Français, secondé de ses frères,

(Henriade III. é. 66. l., 270—73. s.)

Péczeli:

Látván, hogy a' Népnek mérész dühössége
Titkos szándékában léssen erőssége;
Reménylén más felől Róma' segítségét;
Bizott, hogy hartzának éri bóldog végét,

(Henriás III. é. 46 l. 271—74 s.)

Ez részben több, részben kevesebb a francia szövegnél.

Vannak azonban részletek, melyeket Péczeli az eredeti mély megértésével, meglepő ügyességgel ad vissza, a nélkül, hogy Voltaire-től lényegben eltérne. Így a IV. ének csataleírásában:

Brillant comme l' éclair au fort de la tempête.
Il vole aux premiers rangs, il s' avance à leur tête;
Il combat, on le suit, il change les destins;
La foudre est dans ses yeux, la mort est dans ses mains.
Tous les Chefs ranimés autour de lui s' empressent;
La Victoire revient, les Ligueurs disparaissent,
Comme aux rayons du jour qui s'avance et qui luit,
S' est dissipé l' éclat des Astres de la nuit.
C' est en vain que d' Aumale arrête sur ces rives
Des siens épouvantés les troupes fugitives;
Sa voix pour un moment les rappelle aux combats:
La voix du grand Henri précipite leurs pas:
De son front menaçant la terreur les renverse;
Leur Chef les réunit, la crainte les disperse.
D' Aumale est avec eux dans leur fuite entraîné;
Tel que du haut d' un mont de frimas couronné,
Au milieu des glaçons et des neiges fondues,
Tombe et roule un rocher qui menaçait les nues.

(Henriade IV. é. 80—81 l., 71—88. s.)

Mintegy nagy villámás a' nyári záporban,
 Úgy rohan közikbe, 's áll az első sorban.
 Hartzol, 's katonái utánna tódulnak,
 Mint a' fű, előttük a' pártosok hullnak.
 Kiket vágni 's ölni addig meg-nem szűnnek,
 Miglen szemek elől egészen el-tűnnek.
 Mint mikor a' szép nap' sugári ragyognak,
 Az éj' tsillagai többé nem lobognak.
 Némellyeket Omál vissza visz a' hartzra,
 De ezek-is esnek Burbon előtt artzra.
 Mint a ménes, mikor dörögnek az egek,
 Úgy szaladnak széllyel e' rémült seregek:
 Omál szíveiket hijjában éleszti,
 Mert Burbon' egy szava őket el-széleszti,
 'S míg uj lelket akar gyujtani másokban,
 Magát-is el-huzzák rémült futásokban,
 Mint egy kő-szált, mellynek feje ér az égig,
 Egy felhő-szakadás döjt-le a' mélységig.

(Henriás IV. é. 58—59 l., 71—88 s.)

E részlet — pár stereotip sor kivételével, melyeknek csak közlő értékük van s a *hartzra* — *artzra* csinált rímet leszámítva, mely Péczelinél gyakori — valóban szép és erős. A fordítás itt jól tükrözi vissza az eredetét. Péczeli sokszorozott képei ellenére sem távozik el a francia szövegtől s mégis e sorokon alig érezhető a fordítás. A hibátlan alexandrinusok kitünően érzetik a csataleírás sodrát s hol erőteljes képekkel telnek meg, csakugyan emlékeztetnek Arany Jánosra.

Gyönyörűen adja vissza például azt a négy sort, melyekben Voltaire Turenne és d'Aumale bajvívásakor a kardok játékát festi:

Telle on voit du Soleil la lumière éclatante
 Briser ses traits de feu dans l'onde transparente,
 Et se rompant encor par des chemins divers,
 De ce cristal mouvant repasser dans les airs.

(Henriade X. é. 239 l. 133—36. s.)

Mint a tiszta vízben a Nap fénye játszik,
 Sok részre sugárát abban törni látszik,
 'S e' mozgó kristályból ismét égre pattan:
 Egymást érő kardjok vissza ekként tsattan.

(Henriás X. é. 166 l., 165—68. s.)

Nem szólunk Péczeli Henriásának azokról a részleteiről melyeket Takáts Sándor (s utána Vende Ernő)⁹ is szerencséseknek tart s melyekben Péczeli többé-kevésbé szabadon, de csakugyan mély költőiséggel ad vissza gyengéd vagy festői részleteket, így Gabrielle szépségének, vagy a kertnek leírását; melyben Gabrielle és Henrik találkoznak.

Meg kell emlékeznünk még azokról a helyekről, melyeket Péczeli céltudatosan fordít részletezve, hosszasabban, nagyobb szabadsággal. Vallási meggyőződése miatt változtat Szent Lajos könyörgésén. Voltaire az eposz befejezésében a Ligát úgy állítja be, mint a katolikus ügyért buzgólkodó társaságot, mely kizárólag az igaz vallás diadaláért ontotta vértét, Henriket pedig, mint tévelygőt, ki még nem találta meg az igaz utat. Szent Lajos azért könyörög az egekhez, hogy világosodjék meg Henrik elméje a katolicizmus befogadására.¹⁰

Ez protestáns szempontból nem állhat meg. Péczeli itt teljes szabad-

⁹ Vende Ernő: Henriások EPHK 1899. 775—78. l.

¹⁰ Lásd Voltaire Henriade X. é. 256. l., 439 és köv. sorok.

sággal fordít. Jegyzetében ezt írja: „Ez a' Könyörgés sokkal másképpen van a' Franczban, mint itt; de ítélje-meg a' bölts Olvasó, a' ki a' bal vélekedésekből el-nem foglaltatott, ha nem illendőbb szókat tészek-é én egy megboldogult Szentnek szájába, mint a' Francz Poéta tette?”¹¹ Felhozza azután argumentumait először protestáns szempontból. Azt mondja például: „A' kilentzedik Énekben Titust és Trájánt — is az égben helyezhette a' Francz Poéta. Nem kellett volna tehát a' X.-dik Énekben úgy hozni-bé Burbont, mint a' kinek még könyörgése-is bűnös, valameddig a' Reformáta Vallásban megmarad . . .” stb.¹² Majd megokolja a könyörgés megváltoztatását az eposznak, mint műalkotásnak, valamint a költemény következetességének szempontjából is. S csakugyan Szent Lajos könyörgése helyett valóságos protestáns imát kapunk.¹³

Változtat néha olyan helyeken is, ahol IV. Henrikről van szó. A győző Bourbon, aki ellenségeinek megkegyelméz, ilyen érzékenyen festi:

E' Vitéz, ki vesztén tsak egynek sem örül
 Felejtí bűnökét; sorsokin könyörül,
 Reszket belső része, omlik könyve' árja,
 Hogy illy sok nyomorult tőle éltét várja.
 Rájok néz olly szemmel, melly őket éleszti,
 El-alutt remények' tüzét fel-gerjeszti.

(Henriás VIII. é. 141 l. 485—90. s.)

Holott Voltaire csak ennyit mond:

Bourbon tourna sur eux des regards pleins de grace,
 Ou régnaient à la fois la douceur et l' audace.

(Henriade VIII. é. 205 l. 449—450.)

A kritika¹⁴ megjegyezte már Henrik s Turenne jelenetét, melyben a király saját fegyverét átnyújtva, csókkal bocsájtja vitézét a párviadalba. E jelenet Voltaire-nél is túlságosan gyöngéd.¹⁵ Péczeli valóságos érzélgős jelenetet alakít belőle, melyben az ellágyult Bourbontól Turenne patetikus beszéd és könyár között bucsuzik el.¹⁶

Azt a részt, melyben Henrik a fiatal Biron segítségére siet, sokkal bővebben részletezi; ezekben a sorokban szintén Henrik nagylelkűsége érvényesül.¹⁷

Henriknek Párishoz intézett megbocsájtó szavait szintén átalakítja, s a király jellemzése, melyet Voltaire az ellenség szájába ad, Péczelinél ismét terjedelmesebb és Henrikre dicsérőbb. Általában tehát kissé szabadon színezi Henrik jellemére vonatkozó leírásokat s azokat a részeket, melyek protestáns szempontból nem felelnek meg. A legendás Henrik jellemét majdnem a lágyságig szeretetreméltóvá túlozza: bevezetésében nem hiába jelölte meg tehát fordításának egyik okát a Henrik iránt érzett szimpátiában.

Ismét másfajta különbséget találunk a szerelem templemának leírásában. Péczeli itt az allegorikus leírást reálisabb, majdnem természeti leírással helyettesíti:

¹¹ Péczeli id. m. Jegyzések 180—82. lapok.

¹² Péczeli id. m. Jegyzések 181—82. lapok.

¹³ Péczeli id. m. X. é. 180 és köv. l. 583—616 s.

¹⁴ Vende Ernő: Henriások. E. Ph. K. 1899. 184 l.

¹⁵ Lásd Henriade X. é. 235 l. 50 és köv. s.

¹⁶ Henriás X. é. 163 l., 58 és köv. sorok.

¹⁷ Lásd Henriade VIII. é. 197. l., 315 és köv. sorok és Henriás VIII. é. 136. l., 335 és köv. sorok.

On entend pour tout bruit, des concerts enchanteurs,
 Dont la molle harmonie inspire les langueurs,
 Les voix de mille Amans, les chants de leurs maîtresses,
 Qui célèbrent leur honte, et vantent leurs faiblesses.
 Chaque jour on les voit, le front paré de fleurs,
 De leur aimable Maître implorer les faveurs,
 Et dans l'art dangereux de plaire et de séduire,
 Dans son Temple, à l'envi, s'empresser de s'instruire.

(Henriade IX. é. 214—15 l. 19—26. s.)

Péczelinél:

A' patsirta 's tengelitz a' mirtus erdőben
 Fuija szép nótáit itt minden időben,
 Éjjel, nappal a' vig énekek zengenek,
 Gyönyörű hangjoktól az ég 's föld rengenek.
 Ugy zúgnak a' hárfák lantok és zimbalmok,
 Hogy ekhóznak belé hegyek, völgyek, halmok.
 A' szeretők egymást tsókokkal köszöntik,
 Egymásnak ölebe kedves titkok' öntik.
 A ró'sákat szórják fejekre rakással,
 Hogy így kedveltessék magokat egymással;
 Harsogó danlással, örvendő sereggel
 Vénus' Templomához gyűlnek este, reggel;
 Hogy ott a' szerelem' letzkéit tanulják,
 A kedveltetésben egymást fellyül-műlják.

(Henriás IX. é. 146. l., 19—32. s.)

Másfelől az allegorikus alakokat a megfelelő mitológiai személyekkel helyettesíti. Voltaire maga mondja a fönt idezett részre vonatkozólag jegyzeteiben.

„Cette description du Temple de l'Amour, et la peinture de cette passion personnifiée sont entièrement allégoriques. On ne doit donc point regarder ici l'Amour comme fils de Venus, et comme un Dieu de la fable, mais comme une passion représentée avec tous les plaisirs et tous les désordres qui l'accompagnent“¹⁸ Péczelinél, bár a jegyzetet lefordítja „Amour et son dangereux enfant“—Venus és Cupido; a „Temple de l'Amour“—Venus temploma.

Másutt is találkozunk hasonló példával. Az Henriade egyik sokat szereplő allegorikus alakja: la *Discorde*, Péczelinél mindig *Eris*. „Eris, a' vissza-vonásnak Isten-Aszszonya, — írja Péczeli — minthogy a' Haza-fijak közt való Hadban leginkább uralkodik a' vissza-vonás; sokszor elő'-fordul ez e' könyvben, 's mindenkor *Erisnek* neveztetik.“ Így is fordítja mindig.¹⁹

Máshelyt a görög istenek is felvonulnak:

A'hol ma Apolló 's Minerva lakozik,
 Maga a' természet vígan mulatozik,

(Henriás I. é. 4 l. 71—72. s.)

— fordítja Péczeli Voltaire alábbi sorait, melyekben Apollóról s Minerváról szó sincs;

Lieux aujourd' hui charmans, retraite aimable et pure,
 Ou triomphent les Arts, ou se plaît la Nature

(Henriade I. é. 8 l., 69—70 s.)

Et laissant ses lauriers cueillis sur ce rivage,
 A partir de ces lieux il força son courage.

(Henriade I. é. 12. l., 131—32. s.)

¹⁸ Voltaire Henriade IX. é. Jegyzet az 1785-ös gyűjteményes kiadásból.

¹⁹ Péczeli: Henriás I. é. Jegyzések. 4. l.

Gyűjtött koszorúit el-hagyta szavára,
Mellyeket fűzött *Márs* vitéz homlokára.

(Henriás I. é. 7 l., 144—45. s.)

— tűnik fel Péczelinél Mars gyöngyösies használata. A fordításnak ez a fajtája mintha nem felelne meg Voltaire intencióinak.

Látjuk, hogyan habozik Péczeli Voltaire allegóriáinak visszaadásában: az allegorikus személyeket némelykor a megfelelő mitológiai alakokkal helyettesíti; az allegorikus leírásokat pedig a realitáshoz közelíti. Nem mindig találja el azután azt, amit Voltaire céltudatosan kitűz s változtatásaival éppen az újításokat tünteti el, melyeket Voltaire kora izlésében raffinált művészettel hajt végre.

E szempontok szerint tér el Péczeli fordítása az eredetitől s hullámszik hosszúsága is függetlenül a francia szöveg terjedelmétől. Péczelinek tehát nincs igaza, midőn fordítására azt nyomatja „ugyan annyi számú s lábú Versekre foglaltatott” — tudniillik mint az eredeti szöveg. Az első énekben észrevehetőleg híven s az eredeti terjedelmének megközelítően pontos megtartásával igyekezik fordítani, hovatovább azonban mind nagyobb szabadságot vesz s a nyolcadik, kilencedik és tizedik éneket mind hosszabban, s mind önkényesebben fordítja. Voltaire 4330 sora, melyet Szilágyi Sámuel 4332-ben ad vissza, így nyúlik ez ő szövegében 4600 sorra.

Mint láttuk, dolgozási módját D'Alembert mottójával támasztja alá. Kivitele azonban csak részben elvszerű, egyfelől az invenció hiánya, másfelől felfogásbeli különbség, tehát a műalkotástól idegen szempontok befolyásolják. A műfordítás kérdése e korban már az irodalom komoly problémája. Bacsányi értekezést ír róla, melyben a szószerinti fordítás mellett tör lándzsát, Kazinczynál is gyakran találunk a szószerinti —, vagy szabadfordítás helyes alkalmazására vonatkozó nyilatkozatokat; Péczeli fordításának e probléma tekintetében tehát némileg elvi jelentősége is van.

Péczeli Henriását a közönség általában kedvezően fogadta. A fordításnak második kiadása is megjelent 1792-ben Győrben „némely változtatásokkal — s jobbitásokkal” noha lényegesebben nem változtatta meg, inkább csak magyarosított. Az első kiadás példányai már korábban elfogytak, de Péczeli nem siet a második kiadással, hallván, hogy a munkát Szilágyi Sámuel is fordítja. „Hogy azért e' nagy tudományú' s nagy híru Férjfiúnak betses Munkája a' Hazában elterjedhessen, — írja Péczeli — a' magaménak másodszeri ki-nyomtattatásával mind ekkoráig váraoztam.”²⁰ A második kiadáshoz Nagy Frigyes Előbeszédén kívül lefordítja még Voltaire tanulmányát az eposzról, a *L'histoire abrégée*-t, Marmontel előszavát s IV. Henrik megöletésének történetét. Mind megannyi jel, hogy Péczeli egyre nagyobb elmélyedéssel foglalkozott Voltaire műveivel s benne élt abban a gondolatvilágban, melyben a költemény született.

Fordítását Péczeli lekes levelekkel küldi meg a francia műveltségű főuraknak: Pálffyknak, Sztárainak, Telekinek, Orczynak, Podmaniczknak, Rádaynak, Almássynak, Eszterháznak, Hadiknak, Prónaynak, Károlyinak stb.²¹

A kritika általában kedvező. Ráday Gedeon írja: „Péczeli uram Henriását ami illeti, aztat ugyan az originálhoz hasonlítani ámbár nem lehet, de mégis úgy itélném, hogy akar mellyik én nálam esmeretes fordításhoz hasonlítható,

²⁰ Péczeli: Henriás II. kiad. Előbeszéd. Lapszám nélkül.

²¹ Kont Ignác: Etude sur l'influence de la littérature fr. en Hongrie 149. l.

sőtt a deák és német fordítást fellyül haladja.²² E megfigyelésből az is kitűnik, hogy Ráday az eredetit s e fordításokat is ismerte.

Orczy Lőrincz, akit Péczeli az *Henriade* példányaival együtt küldött levelében vitészségben és jószívűségben Bourbonhoz mond hasonlónak,²³ azt írja: „Péczeli magyarul kijött, most kezemen forog és gyönyörködöm, melly jól fordította Voltaire munkáját, van annyi tűz a scythiai magyarázatban, mint a francziában.”²⁴

Verseghy — mint már említettük — lelkes epistolában üdvözlí a fordítást, melyben Péczelit és Voltaire-t magasztalja. Kéri a Teremtőt, hogy több ilyen fejjel áldja meg a nemzetet, akkor a magyar Parnassus virágozni fog.²⁵

A legnagyobb megtiszteltetés Péczelit Pálffy kancellár részéről éri. Pálffy köszönő iratot küld Péczelinek *Henriade*-fordításáért. „Monsieur je suis bien sensible à l'attention que vous avez eu de m'envoyer la traduction, que vous avez fait de la *Henriade*: j'ai trouvé en la parcourant que vous avez très bien rendu les idées de l'homme célèbre qui nous a donné ce charmant poème. Vous faites bien voir, comme notre langue est riche et qu'elle ne le cède à aucune pour la force des expressions. Vous venez Monsieur d'enrichir la littérature hongroise d'un ouvrage qui fera honneur à la patrie et qui vous mérite tous les suffrages de vos compatriotes.”²⁶ Pálffy a fordítást II. Józsefnek is bemutatja. E levelet franciául írja, magyarul Kazinczy saját fordításában teszi közzé az eredetivel együtt az *Orpheus* első számában.²⁷

A folyóiratok is dicsérettel fogadják Péczeli fordítását. A *Magyar Hirmondó* 1786. évének szt. Mihály havi füzetében ezt olvassuk: „Már kijött Győrben 8-ad formában a' Henriás, az az: IV. Henrik Frantz Király' életének némelly része. Sokat lehetne e könyv ditséretére mondani: a sok közül, úgy tartom minden Okosnak elég lesz ez a kevés, hogy: mihelytt megismérte ezt a szép munkát a' meg boldogultt Fridrik, azonnal ezüst betűket metztetett éretté Londonban. Hogy a fordítás által a könyv semmit se vesztett a' maga szépségéből, arra soha se kell egyéb próba, ha nem tsak ez, hogy: Azt, ama' Nagy Nevezetű s tudományú Péczeli József úr, a' komáromi R. Eklézsiának egygyik érdemes lelki Tanítója fordította. Bizony méltán örülhet a' Haza, kevélykedhetik Komárom, ezen még majd többekkel is szolgálendő Tudós Hazafival. Hallom ugyan, hogy egészségének változásai aligha el nem vonják többektől, de bizony szintugy látom, hogy azoknak eleit fogják venni a sok buzgó hazafiaknak szíves jókivánságaik; én ugyan részemről, erővel is rá küldöm az egészséget.”

Ugyancsak a *Magyar Hirmondó* 1786. dec. 23-iki száma ezt írja: „Komáromban is ama nagy nevezetű s' tudományu T. Péczeli József úrnak, hogy négy rétbe hajtott két egészsz levélből álló ditséretét vettem a' magyar Henriáss'ának, egygy nagy Embertől Erdélyből. Örömet ide irnám, ha férne. Álljon az egész levél helyett ezen egygy néhány sor belőle: „A magyar Henriás kétség nélkül olyan munka, melly valamint sok jó hazafiakkal a Péczeli nevet megismertette; úgy meg is fogja azt a halandóságtól mind addig

²² Kaz. Lev. I. 159. I.

²³ Idézi Kont: ld. mű. 150. I.

²⁴ Kaz. Lev. I. 116. I.

²⁵ Kont. I.: id. m. 247. I.

²⁶ Közli Kont I. id. m. 90—9. I.

²⁷ Orpheus I. 152. I.

örizni, míg leszel Magyar, ki a maga kedves nyelvén való minden ékes mind fontos szöveget igaz izléssel tudja betsülni“.

A fordítás csak Kazinczynak nem tetszik. Említettük, hogy őt nem elégti ki Péczeli dolgozási módja, fordításait nagy sietséggel készített mázolásoknak tekinti, bár elismeri, hogy „a mázolást még akkor nem nézték mázolásnak, s ez a mázolás olvasásra csalogatta az olvasókat.“²⁸ Baj, hogy Péczeli mindig egytől fordít,—²⁹ nyilvánvalóan Voltaire-től. Rumynak nyíltan megírja 1811-ben „Ihm war nicht um das Gut, sondern bloss um das Viel schreiben zu thun. Was er aus Voltaire übersetzt hat, ist eben so hässlich als wäre alles das ins Deutsche durch Gottsched übersetzt gewesen.“³⁰ Tudjuk Kazinczynál mit jelent ez összehasonlítás. — „Péczeli egy tiszteletet érdemlő ember volt; de hiszen az volt az ő Originálja a' Németek közt, Gottsched is, der Fadeste, wässrigste, geschmackloseste aller Dichter.“ — írja Kazinczy Kis Jánosnak.³¹ Az asszociációt könnyű megtalálni . . . Döbrentei Gábornak kerekén megírja: „Én sem a Péczeli sem a Szilágyi Henriádját nem szenvedhetem. Az egyik fűzfasipon, a másik brugó dudán játszott-a el a clarinét szép módusát“³² Mindamellett ez nem gátolja, hogy ne propagálja a fordításokat. Magyar barátainak gyakran szóvá teszi, Wielandnak is megemlékezik mind a három fordításról, Péczeliéről, Szilágyieről és Nunkovitséről.³³ Mikor pedig Péczeli fordításáért megrovásban részesül, Kazinczy maga védelmezi meg őt Pálffy idézett levelének a közzé tételével. A támadás valószínűleg gróf Teleki József részéről jött. „De ha Péczelinek Pálffy köszönte meg, hogy nekünk a franciák eposzát adá, egy nagy fényű úr viszont megfeddte, hogy prédikátor létere Voltaire-t fordítgatja.“³⁴ Mánhelyt is írja, hogy „egy nagy fényű úr vétkül vevé Péczelinek, hogy ő, prédikátora a rév-komáromi gyülekezetnek, Voltaire Henriását s játékszini darabjait fordítgatja s a panaszt egyházi gyűléseinken elő is hozta.“³⁵ — Később pedig azt írja: „Az, aki Péczelít lehordta s fenyegette, gróf Teleki József vala, Vers író ugyan, de olyan, aki inkább volt keresztény és kálvinista, mint versíró.“³⁶ Valószínű ekkor teszi közzé Pálffy levelét az *Orpheusban*. Ez ítélet jól összevág Kazinczy egy másik megjegyzésével, hogy gróf Teleki József „szenteskedik“, mely bizonyára támadást rejt e francia műveltségű főur vallásos irányzata ellen.³⁷

Ez adatokkal nagyjában elmondtuk Péczeli fordításának történetét. Fordítása, mint láttuk nagy érdeklődést keltett, a kritika és a közönség szívesen fogadta, érthető, ha Jung Éjszakáinak első fordítója lett egyszermind s első sorban az Henriade fordítója.

2. Szilágyi Henriása.

A másik fordító Szilágyi Sámuel debreceni superintendens. Fordítása 1789-ben jelent meg Pozsonyban Landerer betűivel ezen a címen: *Voltér Urnak Henriása Magyar Verseken Frantzia Nyelvből Fordítottatott A' Ti-*

²⁸ Pályám Emlékezete 102. 1.

²⁹ U. o. 330 1.

³⁰ Kaz. Lev. VIII. 510. 1.

³¹ Kaz. Lev. VI. 155. 1.

³² Kaz. Lev. VIII. 465. 1.

³³ Kaz. Lev. XXII. 25. 1.

³⁴ Pályám Emlékezete 282. 1.

³⁵ P. E. 102. 1.

³⁶ Kaz. Lev. IX. 344. 1.

³⁷ (V. ö. Fuhrmann Kamilla: grf. Teleki J. és a francia-magyar szellemi kapcsolatok. Bpest. 1929.)

szán-Tul Lévo Reformátusok' Districtusának Néhai Nagy Érdemű Superintendense Idős'b Szilágyi Sámuel Ur Által.

A fordítás már 1784-ben kész volt, de csak a fordító halála után látott napvilágot. A mű elkészítésében egész kis társaság vett részt. Az énekeket a superintendens fordítja, Nagy-Frigyes *Avant propos-ját Elöl-Járó Beszéd* címén *Histoire abrégée*-vel együtt a fordító fia, ifjabb Szilágyi Sámuel. A Világosító Jegyzések-et — melyek a karslsruhi 1780-iki kiadásban vannak s melyből Szilágyi a maga fordítását készítette, részben ifjabb Péch Uj-falusi Péchi Imre Bihar megyei főjegyző, részben Fazekas István diószegi református pap ültették át magyar nyelvre. Ifj. Szilágyi nem mulasztja el a költemény pár szavas beajánlását. A fordítás okául ő is a magyar Henriás iránti közóhajt jelöli meg, majd így szól: „Nem tartom továbbá szükségesnek, hogy ezen Munkának praejudicium nélkül való Olvasására a' Magyar Olvasókat serkentsem, mert egy a' legfelségesebb Irók között, az ezen Munkának eleibe tett Elöl-járó Beszédjébe Ditsőségesen előadta ezen Munkának mind Böltességét, mind Méltóságát, mind Szépségét. A' ki ezért ezen Munkát olvasni kívánja, szivesen javaslom, hogy leg-elsőben-is azon Felsőség kéz és elme által készült Elöl-járó Beszédet olvassam meg; azután nem félek, hogy vagy a' Nagy Voltért, ezen Énekek Irásáért, vagy a' Néhai Édes Atyámat annak Fordításáért, vagy engemet ennek kiadásában való fáradozásomért meg-ítéljen, és mind hármunk Tzélját balra magyarázza; hanem álhatatosan hinni fogom, hogy Voltér Urat Frantzia mély Poézisáért, és a' meg-történtt Dolgoknak (ki-kötvén azokat, melyeket a' Poézisnak természetéhez képest Ékességnek okáért 'bele szerkeztett) igaz és valóságos le-írásáért; Néhai édes Atyámat a' Magyar nyelv és Poézis szép és elmés voltának ki-nyilatkoztatásáért áldani fogja; engemet pedig ezen Munkának Világ eleibe való botsátásáért, 's körülötte tett Fáradságomért igaz Magyar Hazafinak lenni önként meg-fog esmérni.”¹

Ifj. Szilágyi főleg atyja irodalmi érdemeit méltatja, s buzgalmit ecseteli gyermeki kegyelettel, aki szélütöten is javítgatja munkáját s változtatgat rajta. Állítása szerint a mű egy magyar „Fő-uri Embernek” már kéziratban anynyira megtetszik, hogy ki akarja adni és Bécsben előfizetőket keres rá.

Péczezi fordítását a szabadfordítás melletti elvi állásfoglalás jellemzi, Szilágyi pedig szöveghű fordítást kíván adni. E törekvésből folynak fogyatkozásai, valamint néha figyelemre méltó tömörsége is.

Lássuk először hibáit. A szöveghű fordításra való törekvése állandó.

Des premiers ans du Roi la funeste culture
N' avait que trop en lui corrompu la Nature;
Mais elle n' avait point étouffé cette voix,
Qui jusques sur le trône épouvante les Rois.

(Henriade III. é. 53. l., 11—14 s.)

— sorokat így adja vissza:

A' rossz nevelésben minthogy vett nagy részt,
Igen-is meg-romlott benne a Természet,
Még sem folytódott-meg Lelkében a' szózat,
Melly Királyoknak-is székekben irtóztat.

(Henriás III. é. 46. l. 11—14. s.)

Vagy az Henriade következő sorait:

Quand il eut quelque temps essayé sa puissance,
Et du Peuple aveuglé cru fixer l' inconstance,

¹ Szilágyi: Henriás A ki-adónak előre való jelentése. (Lapszám nélkül.)

Il ne se cacha plus, et vint ouvertement
Du trône de son Roi briser le fondement.

(Henriade III. é. 57. l., 87—90. s.)

— így adja vissza:

Midőn már hatalma' próbáját meg-tette,
A' vak zavar Népnék eszét egyre vette;
Ki jött a' tisztára, 's már nem titkoskodott,
Királya' Székinek alája áskódott.

(Henriás III. é. 49. l. 88—91. s.)

Egészen szószerinti ez a rész:

Guisse en ses grands desseins dès ce jour affermi,
Vit qu'il n'était plus temps d' offenser à demi;
Et qu' élevé si haut, mais sur un précipice,
S' il ne montait au Trône, il marchait au supplice.

(Henriade III. é. 66. l., 26—669. s.)

Ez naptól fogva Giz nagy fel-tételében
Edzett, látván késő vétmi tsak felében
'S olly' magasra hágván, de a' nagy Lejtőnél,
Ha Trónusra nem kap, hely't lél a' vesztőnél.

(Henriás III. é. 58. l. 267—270. s.)

E hűségre való törekvésből négy dolog következik: szójátékszerű vagy elméletlen rímek, felesleges szavak beiktatása, gallicizmusok s a ritmus szét-tördelése.

De la Religion le prétexte ordinaire
Fut un voile honorable à cet affreux mystère.

(Henriade III. é. 58. l., 119—20 s.)

E' szörnyű Titoknak nagy betsü-lepele
Uralkodó vallás volt szokott fedele

(Henriás III. é. 51. l., 120—21. s.)

ez a jobbak közül való:

Je le vis expirant. Cette image effrayante
A mes yeux attendris semble être encor présente.

(Henriade III. é. 54. l. 23—24. s.)

Láttam ki-mulását 's az a' rémítő kép
Szánó-szemem előtt most-is jelen lép-lép

(Henriás III. é. 46. l., 23—24. s.)

A parlament-kritikáját:

Peut-être on vous a dit, quels furent ces Etats:
On proposa des Loix qu'on n'exécuta pas.
De mille Députés l'éloquence stérile
Y fit de nos abus un détail inutile;

(Henriade III. é. 66. l. 282—85. s.)

— ilyen kínrimekben fordítja:

Már talám hallotad mitsodás e' Gyűlés?
Fel-teszik a' Törvényt, de nints' végre-dülés.
Ezer Követeknek sovány, ékes szavok
Nyomorúságainkat számítja, nints savok.

(Henriás III. é. 59. l., 283—86. s.)

Még bántóbb az, midőn az eredetiben nem található szerencsétlen szót talál ki, vagy képet alkalmaz, csak azért, hogy rímelhessen.

La mort impatiente attentait sa victime,
Et pour perdre Valois, Dieu permettait un crime.
(Henriade V. é. 118. l., 277—78. s.)

— sorokat így adja vissza:

A türetlen halál várta áldozatját
Mennytől engedtt Bűnnek e' véres *fatalját*
(Henriás V. é. 109. l., 279—280. s.)

Még csak egyet:

On s'assemble; et déjà les partis, les cabales
Font retentir ces lieux de leurs voix infernales.
(Henriade VI. é. 150. l. 43—44. s.)

Már a' szakadások 's az álnok Praktikák
Hallatják baromi szavokat mint *Bikák*.
(Henriás VI. é. 118. l. 44—45. s.)

Teljesen felesleges szavakat told be, hogy a sort kipótolja vagy, hogy a mondat értelmét valahogyan kiegészítse.

Mille remparts naissans, qu'un instant a formés,
Menacent de Valois les gardes enfermés.
(Henriade III. é. 65. l. 250—51. s.)

Készen van ezer Sántz, melyt' szült egy szempillat,
Váloa' rab Strázsáit várja sok roszsz *illat*.
(Henriás III. é. 57. l. 251—52. s.)

Vagy:

Trónushoz ül 's bizik, meg-vetvén az *Ágyát*,
Hogy Követekben lát meg annyi Jobbágát.
(Henriás III. é. 60. l. 291—92. s.)

— írja Szilágyi, holott Voltaire ezt mondja:

S' assit auprès du trône, et sûr de ses projets.
Crut dans ces Députés voir autant de Sujets.
(Henriade III. é. 67 l. 290—91. s.)

Hűségre törekvésből a gallicizmusokat is szóserint lefordítja. Mindjárt az invokációban így szól Voltaire az igazsághoz:

C'est à toi d'annoncer ce qu'ils doivent apprendre:
C'est à toi de montrer, aux yeux des Nations,
Les coupables effets de leurs divisions.
(Henriade I. é. 5 l. 10—12. s.)

Tied hogy vedd őket bölts tanításodra.
De *tied* ez-is: hogy értsék minden mások,
Melly sok gonoszt szülnek a' rútszakadások.
(Henriás I. é. 2. l. 10—12. s.)

— fordítja Szilágyi.

D'un éclat différent mon camp frappait leur vue.
(Henriade III. é. 61. l. 189. s.)

Szilágyinál:

De más fénnel tsapta Táborom szemeket.
(Henriás III. é. 54. l., 188. s.)

Fait siffler = szizgetvén; alarme következetesen s gyakran elégtelen jelentéssel = lárma.

A mondatok terjedelmének szinte babonás féltéséből megtöri a ritmust. Nem sorokat fordít, hanem mondatokat s ami nem fér bele mondatába, külön, gyakran más ritmikai benyomást keltő sorba írja: fél sorokat alkalmaz.

Például:

Il savait prévenir la timide indigence ;
Ses bienfaits dans Paris annonçaient sa présence :
(Henriade III. é. 56. I. 79—80. s.)

Tudta meg-előzni a' félénk szükségét,
Párisban létéről adtak jelenséget
Jótéteményei.
(Henriás III. é. 49. I. 79—81. s.)

Ügyszintén e híres sorokban:

De l'ombre du repos ils volent aux hasards ;
Vils flatteurs à la Cour, Héros aux champs de Mars.
(Henriade III. é. 63. I. 210—11. s.)

Nyugtók' árnyékából az Hartzba ugrálnak,
Otthon Hízelkedők, Hérosokká válnak
A' Marsnak Mezején.
(Henriás III. é. 55. I., 210—12. s.)

Az ilyen sorok, melyek elég gyakran előfordulnak, megzavarják az amúgy is sokszor tökéletlen alexandrinusokat.

Ime nagyjából ilyenek azok a fogyatkozások, melyek nehézkessé teszik Szilágyi fordítását. E fogyatkozások mellett azonban tagadhatatlanul számos szép részleté is van. Csak egyetlen helyet idézünk, azt, melyben Voltaire a csillagrendszer leírását adja Newton alapján s ami az eredetinek is egyik leg-szebb része.

Dans le centre éclatant de ces orbes immenses,
Qui n'ont pu nous cacher leur marche et leurs distances,
Luit cet Astre du jour, par Dieu même allumé,
Qui tourne autour de soi sur son axe enflammé.
De lui partent sans fin des torrens de lumière ;
Il donne en se montrant la vie à la matière,
Et dispense les jours, les saisons et les ans,
A des Mondes divers autour de lui flottans..
Ces Astres asservis à la loi qui les presse,
S'attirent dans leur course, et s'évitent sans cesse,
Et servant l'un à l'autre et de règle et d'appui,
Se prêtent les clartés qu'ils reçoivent de lui.
Au-delà de leurs cours, et loin dans cet espace,
Sont des Soleils sans nombre, et des Mondes sans fin.
Dans cet abîme immense il leur ouvre un chemin.
Par delà tous ces Cieux le Dieu des Cieux réside.
(Henriade VII. é. 153—54. I., 49—65. s.)

E' roppant Tzirkalmak' ki-mért közepekben,
(Útjok 's Meszseségek nints nálunk rejtekben)
A' Nappal Tsillagát Isten meg-gyujtotta,
Lángozó Tengelyén el-is indította ;
A' szép Világosság forr ebből szüntelen ;
Minden Test eleven, hogyha ez van jelen ;
Körül'tte lebegő Világok' rendeit
Ki-osztja Nappal'it, Éjjit, 's Esztendéit.
Mind ezek meg-tartják a' Nyomási Törvényt,
Egy máshoz vonulván kerengik az Örvényt
Szép rendel, 's egymásnak segéd 's mérték lévén,
Kiki költsön adja Fényét, költsön vévén.

Túl ezek' Tzirkalmán mélyjen az öbölben,
 Mellyben függ, a' Minden Isten tartja ölben,
 Szám 's vég nélkül Napok 's Világok: Ó mutat
 Végtelen ürégben mind azoknak utat.
 Fenn minden egekben lakik Egek' Ura:

(Henriás VII. é. 136—37 l. 49—65. s.)

E sorokban, melyek Szilágyi papi képzeletében bizonyára visszhangra találtak, talán több a páthos, mint Voltaire soraiban. Hasonló részeket bőségesen találunk. Néhol figyelemreméltóan tömören, értelmesen, világosan fordít. Fordítása általában hű és igaz. Esztetikai érték szempontjából nem egységes, nehezen indul, de hovatovább szerencsésebbé lesz. A rendkívül kínos III. ének után — ahonnan példáinknak nagy részét vettük — a VII., VIII., IX. ének mindha nem is ugyanazon kéztől származnék.

Ezek az érdemek azonban nem feledtetik velünk a fogyatkozásokat. Állandóan érezzük a küzködést, melyet a nyelvi nehézségek s a dőcögő sorok árulnak el. Ha korában komoly kísérletnek tekinthető is, — sok szempontból annak is mögötte marad — még inkább csodálkozhatunk a későbbi kritika habozásán, hogy Szilágyi vagy Péczeli fordításának adja-e a pálmát. Radó Antal Szilágyinak juttatja az elsőseget, Vende E. és Takács Péczelinek adta a pálmát. Mi csak az egykorú véleményeket idézzük.

Szilágyi művét is szívesen fogadta a közönség. A példányok 1792-ig teljesen elfogytak. A kritika már kevésbé kedvezően ítél.

Ismerjük már Kazinczy véleményét, melyet Péczeli fordításával kapcsolatban is s külön Szilágyi művére vonatkozólag is mond. Rumy Károlynak írja: „Superintendent Szilágyi Sámuel (in Debreczin 1785) übersetzte die *Henriade* (des Voltaire) in so viel Zeilen als die Französische hat. Man glaubt das Rasseln von Ketten zu hören, wenn man es liest.“²

Kazinczy mindamellét a fordítást ki akarja adni. Felszólítja ifj. Szilágyit, hogy a munkát vegye el Landerertől és bizza rá, majd ő kinyomatja ott, ahol a *Bácsmegyei* megjelent (Kassán) és „elkelvén az Exemplárok, egy monumentumot tétetek a superintendens sirja fölé.“³ A művet megbecsülhetetlennek mondja ifj. Szilágyihoz intézett soraiban. Más helyt is szóvá teszi, így Wielandhoz írott levelében.⁴

Érdekesebb Csokonai ítélete, aki maga is Voltaire után akarja megírni *Árpádját*, s aki nemcsak az eredetit, hanem a magyar fordításokat is jól ismerte. „Szilágyinak fentebb járók az ideái, fontosabbak a kinyomásai, merészebbek a fordulási; de a mellett dőcögőbbek nála a versek, törtebb a magyarsága és az egész munkája a kényesebb fülnek kelletlenebb. Péczeli nyájásabb ideákkal él, de sokszor puha is, az ő kinyomásai helyesebbek, tisztábbak, de gyakran velőtlenek és üresek; periodusai önként omlók és gömbölyűek, de nagyon közelítenek a rhythmicussághoz, mely a vitézi poezist iskolai sorsra alacsonyítja; egész munkája ugyan tetszik, és a magyar nyelvnek kellemetességét magában hordozza, de térdei erőtlének, bajnoki teste az ékesség mellett nem bír elég temérdekséggel. Szilágyi maga előtt tartotta Bourbont és Voltaire-t, Péczeli pedig a magyar olvasót és saját fordítását. Mindegyiknek van hibája, mely a másikban nincs meg; mindegyiknek van sok szép tulajdonsága, mely a másikban nem található. Bezzeg, ha egy oly lélek akadna, a ki Szilágyinak a hathatóságát a Péczeli édes magyarságával

² Kaz. Lev. VIII. 510. l. V. ö. Tud. Gyűjt. 1820. aug.

³ Közli: Vende Ernő: *Henriások*. E. Ph. K. 1899. 776. l.

⁴ Kaz. Lev. II. 13 l.

feleresztvén, mind a kettőnek virtusát egy fordításban egyesítené: az adna ám munkát! az készítné olyant, a mi magát a francia nyelv phtysise miatt sokszor hiába erőlködő Henriadot is dicsekedésünkre meghaladná." Csokonai még azt is hozzáteszi, hogy mind Szilágyi, mind Péczeli fordításáról „sokan sokképen szólnak.”⁵

3. Kisebb fordítások.

Tudomásunk van az Henriade-nak egy harmadik fordításáról, melyet Nunkovich Antal róm. kath. püspök készített. Bacsányi Aranka Györgyhöz 1791. Boldog Asszony havának 6. napján Kassán kelt levelében ezt írja: „A pécsi nagyprépost s szerbiai püspök, ama nagy lelkű hazafi Nunkovics György (?) is hozzánk állott, de ine az irigy halál megfoszta tőle. Mely igaz keresztény szívvel bíró legyen, kitetszik csak onnét is, hogy Henriást fordította. A négy első könyvvel már készen volt. Olvasta előttem. Budán. Mondhatom, hogy sokkal szebb lett volna Péczeli úr fordításánál.”⁶

Kazinczy Ferenc írja Wielandnak: „Die 3-te Übers. war im Werke bey dem kathol. Bischof Nunkovits, der mehr zum Nachteil der Musen als der Kirche im 9 br starb.”⁷

Nunkovich fordításáról nem sikerült egyebet megtalálnunk.

Rajnis is fordít részleteket az Henriade-ból az *Orpheus* számára.

Megemlítjük még Kazinczy négy soros fordítását a VII. ének elejéről, mely azonban szintén nem maradt észrevétlenül. Egyik barátja kérdi, honnan fordította e négy sort, mely neki úgy megtetszett.

Magyar Henriade-fordításra vonatkozólag még egy adatot tudunk. Kazinczy írja id. gróf Ráday Gedeonnak: „Össze szedtem már a jövő esztendőre készülendő gyűjteményt s ime ezek lesznek Heliconi bokrétám virág-szájai — többek között — a Henriásból Hexaméterek.”⁸ E hexaméterek azonban, bár az *Orpheus*ban jelentek meg, minden valószínűség szerint azonosak Rajniséival; Rajnis t. i. hexaméterekben fordít.

Ez adatok eléggé bizonyítják, hogy milyen közismert munka volt Voltaire Henriade-ja s milyen buzgón nyúltak hozzá íróink fordítói szándékkal. A két első fordító református pap s az, hogy Nunkovich is fordítja, híven tükrözi a kort, melyben egy katolikus püspök is hajlandó e hirhedt mű átültetésére. Jellemző vonás, hogy Alexovics Balázs, pálosrendi szerzetes, a felvilágosodás heves ellensége szóvá is teszi a tényt, s tiltakozik a mű nagy népszerűsége ellen.

Érdekesebb azonban az Henriade hatása az eredeti művekben.

⁵ Csokonai: Az epopeáról közönségesen.

⁶ Bacsányi János költeményei válogatott prózai írásaival egyetemben. Kiad.: Toldi F. Pest 1865. 239. o. V. ö. Tevelé M.: A Henriások cikkhez. E. Ph. K. 1899. 955. l.

⁷ Kaz. Lev. XXII. 25.

⁸ Kaz. Lev. II. 230. l.

IV. Az Henriade hatása eredeti művekben.

A magyar irodalom felújuláskorában a nagyobb költői műfajok között legjelentősebb szerepet játszik az eposz (Beöthy). A Homerost, Vergiliust utánzó eposzok, vagy az eposzi machinát teljesen mellőző tisztán történeti elbeszélő költemények mellett természetes, hogy az Henriade által inaugurált forma sem maradhatott hatástalanul s másodhajtásokat hoz létre a kor epikai termésében. Ilyenek Horváth Ádám *Hunniás*-a s kisebb mértékben a *Rudolphias*. Bessenyei *Hunyadi*-ja s Csokonainak csak tervezetben, illetve igen kis részben elkészült töredékes *Árpád*-ja.

1. Horváth Ádám Hunniása.¹

Horváth Ádám Péczeli fordításán keresztül ismeri meg az Henriade-ot. Mert Horváth nem tud idegen nyelveket: ő a szittya magyar, aki magyaros patriotizmusból és konzervativizmusból nem olvas idegen műveket. — (Kazinczynak írja Szántódról: „Való: hogy én az idegen nyelveket nem szóllom, meg-vallom büszkeségemet; hogy ezelőtt két-három esztendővel tsak megvetésből nem igyekeztem tanulássokon, a Francziát és Anglust gyermekkoromban kapkodtam, a Németen tsak azért is, hogy kényszeríttem, nem igen kaptam . . . ”²) Férfi korában még azt a kis angolt és franciát is elfeledi, amit valaha tudott. Kazinczy írja róla Sztrókay Antalnak: „Horváth Ádám barátunk sok poetai talentumot kapott a természettől. Kár, hogy az újabb nyelveket nem tanulta; kár, hogy amit nem ismer utálja. stb.”³

Horváth eposzának *Elő-Beszéd*-ében Péczelire hivatkozik: „Indított engemet a' Magyarul írásra, különösen pedig a' vers írásra, egy érdemes Hazafinak T. Péczeli József Urnak mind szóval való serkentgetése, mind a' maga tudós munkáiban, 's nevezetesen a' Magyar Henriássá 'Elöl-járó-beszédje' végén közönségesen a' Haza-fiakhoz tett, igazán hasznos intése, . . . stb.”⁴ Nem kétséges, hogy az előtte fekvő mű is hatékony serkentés volt, annál is inkább, mert meg akarja mutatni — úgymond — hogy a magyar is talál a maga nemzetében „ollyan nagy Embereket, akiket tzelül tehetne magának, sok Odisszeák, 'Eneisok, Kassándrák, Henriások, s a t. írásiban, tsinálásiban.”⁵ A nemzeti nyelven való írás s a nemzeti hős glorifikálása éppen a két főok műve megalkotására. Említi is azután Voltaire-t; eposzában — úgymond — némely helyen Vergiliust utánozza, hisz „még ama' nagy emlékezetű Voltér-is nem szégyenlette ötet a' maga Henriássában nagyon, sőt talán felesleg-is majmolni“

¹ Hunniás vagy Magyar Hunyadi az az ama' híres Magyar Vezér Hunyadi János életének egy része, melyet a' Virgilius' Eneisse' formájába öntve, négysoru Magyar Strófákkal le-írt Horváth Ádám. Győrben 1787.

² Kaz. Lev. IX. 403. l.

³ Kaz. Lev. I. 222. l.

⁴ Horváth Á.: Hunniás Elő-Beszéd. Lapszám nélkül.

⁵ U. o.

— s nem arról van itt szó, ahogy egyik kiváló tudósunk írta, hogy Horváth majmolta Vergiliust.⁶ „Megvallom — írja levelezésében, — hogy irigy lettem Voltérnak és más idegen nemzet béli poétáknak, hogy olyan dicső munkákat tudnak írni, melyeknek fordításokkal nagy tudományos hazafiak vesződnének,” s melyek nemzetük történetéből vonzó és példás hősöket tudnak a világ elé állítani.⁷ Egyet-mást az eposz történetéről is tud valószínűleg Péczeli előszavából. „Tudom, hogy Vergilius sokáig, és nagy reá fekvéssel írta az Eneist, ki is tetszik minden sorából. Tudom, hogy a Voltér Henriássa, mellyett 18 esztendő korában írt, és híre nélkül közönséggé tettek, nem ér azzal, melyet maga nagyobb szorgalommal megjavított . . . stb.”⁸ Különbözik Szilágyi fordítása iránt is érdeklődik, szeretne volna látni, hogyan verselte meg a hőskölteményt Szilágyi.⁹

Horváth Adám tehát a világirodalmi nagy példák, különösen az Aeneis és az Henriade után írja Hunniását. Így fogja fel a homlokverset író András Sámuel is, aki a művet a közönségnek ajánlja:

A' Görög Nemzetnek Homérus Iliást;
Virgilius írja Rómának Aeneást.
A' tűz eszű Voltér Párisnak Henriást,
Szerze a' Magyaroknak Horvát-is Hunniást.

Horváthnak sikerült olyan eposzt alkotnia, mely minden ízében az Henriade bélyegét viseli magán. Mindjárt általános egyezéseket jelölhetünk meg az eposz menetében, témája kibontásában, aztán az egyes részletekben is.

Hunyadi a rigómezei csata után eltéved s az erdőben kóborolva találkozik egy pásztornal, akinek elbeszéli sorsát. A tévelygő hős jelenete megvan az Henriade I.-ső énekében is: az angol segítségért siető Henrik, tengeri vihar után egy szigetre vetődik, ahol szintén találkozik egy remetével. Az eltévedt hős jelenetét ugyan nemcsak Voltaire alkalmazza, de a két hős helyzetében meglehetősen hasonlótságot tapasztalunk. Még inkább az azt követő elbeszélésben. Hunyadi a pásztornak vélt Drakulának elbeszéli eddigi sorsát: a hősnek a saját elbeszélése által való bemutatása jellemző közös sajátosság, az Henriade-ban ugyanazt teszi Henrik Erzsébet angol királynőnek. E kereten belül azután események és jellemek egyeznek meg. Hunyadi, a nagy hadvezér s majdnem koronázatlan országfő áll szemben a gyenge jellemű, habozó árnyékkirályal, miként IV. Henrik Valois-val. Ulászló a pápa biztatására megy bele az áldatlan harcba s esküszegő lesz, amiért halállal fizet, de Hunyadi itt is nagy emberséggel, király- és hazahűséggel áll mellette. Hunyadi a hazája sorsát viselő bölcs, hadvezér és politikus hős, akinek az ország nagyjai közt hatalmas ellensége van Cilleiben. A pápai udvar beavatkozik az eseményekbe Julianus révén, aki kissé a fanatizmus és intrikus politika hőse. Az egész cselekmény kül- és belháborúk, országgyűlés és pártoskodások közé van beállítva.

A történeti tények lényegesen különböznek, de az anyag kiválasztásában, a szemszögben, amelyből azokat nézi, a felhasznált események elrendezésében Henriade szelleme uralkodik. Az alakok a történet szerint eltérőek, de színésüknél, beállításuknál fogva emlékeztetnek a francia eposz alakjaira. Az Henriade hatása érvényesül akár mint pozitív reminiscencia, akár mint befolyásoló gátlás. Cillei színtelen alakjában például semmi sincs Guise mar-

⁶ U. o.

⁷ Kaz. Lev. I. 232. l.

⁸ Kaz. Lev. I. 332. l.

⁹ Lásd: Kaz. Lev. I. 351—52. l.

káns portréjából, de mint hatalmas belső ellenség s akivel szemben Hunyadi jelleme úgy nyilatkozik meg, mint Henriké, mégis csak emlékeztet Guise-re. Ulászló gyöngesége s vele szemben Hunyadi lojalitása ép oly formában bontakozik ki, mint Valois és Henrik viszonya: a pápai udvar beavatkozása, mely a török ellen ugyan, de Hunyadit is akarata ellenére hajtja bele a végzetes harcba, a Ligára, a római udvarra emlékeztetnek, épen úgy, mint az izgató és szemforgató Julianusban van valami Guise-ből és Clemensből.

Legérdekesebb azonban Hunyadi János jelleme, mely egészen Henrik után van koncipiálva. Horváth jellemző erő hiányában nem tudja rekonstruálni Hunyadit, még kevésbé egyénien megformázni: alakját Henrik-remniscenciákkal mossa szét. Valósággal megfosztja hagyományos színeitől — bolyongás közben mutatkozik be s majdnem egész történetét elbeszélésből tudjuk meg — a valódi Hunyadiból alig kapunk valamit, a legendáiból is keveset, ellenben annál többet Voltaire Henrikéből. Ő a józan, bölcs, emberséges eposz-hős. Fél a polgárháborúktól, a harctól, az „éhség” és a „dög-halál” gondolata riasztja. Mindenekelőtt pacifista.

Jobb hát, ha hartz nélkül, és nem-is sokára
Gazdag haszna lenne, 's meg-térülne kára.

(Henriás II. könyv. 44. l. 93—94 s.)

El akarja fogadni a török egyességét, hogy elkerülje a belső zavarokat. Pacifizmusa gyakorlatiassággal vegyül:

De mivel jobb tsendes békességben élni,
Mint a' sok tűz után ujjabb tüztől félni,
Jó hát a' fegyvert-is, úgy lehet ítélni
Frigygyel, de nem káros frigygyel fel-tserélni.

(Hunniás II. k. 47. l. 153—56. s.)

Mindenkivel szemben lojális nemcsak a királlyal s a versengő Cilleivel, de még a szomszédja érdekét is szem előtt tartja. Ő a béke hőse, a harc előtt a béke kedvéért szívesen meghátrálna. A királyhoz való viszonyában ugyan úgy viselkedik, mint Henrik Valois-val szemben. Királyhűségéből elmegy a harcba, de ilyen reflexiót fűz hozzá:

Átkozott gondolat! melly tanátsul adta
E' bünt, 's Királyunkat így meg-vakította;

(Hunniás II. k. 59. l. 449—50. s.)

Béke gondolatában sztoikusán szilárd és józan. A megkötött frigyét szentül őrzi s az intrikus Julianus izgatására azonnal irányt változtató s harcba rohanó nemesség állhatatlanságára fölkiált:

Ah boldogtalan nép! . . . stb.

(Hunniás II. k. 56. l. 373. s.)

— mint Henrik az elcsábított tömegek láttára. Cilleivel szemben jelleme ugyanígy nyilatkozik meg. Cillei — mint említettük — jelentéktelen alak, de szereplése alkalmat ad Hunyadi bemutatására, aki nagylelkű, pátrióta, népbárát, politikus természet. Itt is a polgárháborútól fél:

Inkább-is akartam e' terhet le-rázni,
Nyakamról; a' melyet roszszra magyarázni
Kezdettek: mint magam' vérivel tsatázni
S vissza-vonásokkal hazámat gyalázni.

(Hunniás III. k. 95. l. 257—60. s.)

Vallásos, de ez a vallásosság nem a középkori keresztény hős vallásossága: passzív, reflexív, bölcselkedő.

Még számos egyező vonást figyelhetnénk meg, amelyek természetesen öntudatlan találkozások is lehetnek, vagy amelyeket a történeti tények is támogatnak, de következetességükkel mégis Henrik alakját idézik fel. Annál inkább, mert ezt a hasonlóságot részletek is alátámasztják. Van a Hunniásban egy jelenet, mely Hunyadi s Ulászló viszonyára vonatkozik s mely szintén a hős jellemére vet világot. A tragikus véget ért Ulászló szelleme megjelenik Hunyadinak, nagyrebecsülését fejezi ki, vigasztalja és megáldja Hunyadit.

Menj-viszsa, és viselj gondot hűségemre,
Esküdt, 's még életben maradt seregemre.

— — — — —
— — — — —
Te menj haza, viseld Királyi képemet
'S kérd-elő a' Török Császártól éltemet.

— — — — —
— — — — —
Tartson meg az Isten Hazádnak Tégedet
Ha már engem' tovább élni nem engedett,
Menj hát, hagyj itt engem' szerelmes Vezérem!
Menj,
Néked a' jobb sorsot már most meg-ígérem.
Mert a' hit-szegésért bér volt az én vérem.

— — — — —
— — — — —
— — — — —
— — — — —

Menj-el, tartsd erődöt boldogabb időre,

(Hunniás II. k. 81. l. 907—25. s.)

Az Henriade-ban ugyanez a jelenet játszódik le Henrik és a haldokló Valois közt. A meghasonlott, tragikus sorsú király halála előtt kibékül nemes vezérével, vigasztalja és bosszúra buzdítja őt:

Nemes vitéz, úgymond, szüntesd könyved árját.
E' bűn miatt, tudom, sír a' föld, 's szán engem';
Te hartzolj, uralkodj 's bosszuszuljad-meg vérem.

— — — — —
— — — — —
Ne rémülj-meg ezen, menj, s ülj-fel székembe,
Mert a' vér, 's virtus ültetnek helyembe.

— — — — —
— — — — —
— — — — —
— — — — —

Uralkodj, 's enyimmél boldogabb szerentse
Kívánom illy sorstól szép élted' meg-mentse.

— — — — —
— — — — —
— — — — —

Isten! légyen betses e' Fel-kented' szíve!

(Péczeli Henriás V. é. 87. l. 356—74. s.)

Ez által mintegy a két király jelleme is közelebb jut egymáshoz.

A harcaiban elfáradt Henriknek a Teremtő két vigasztalót küld alá: az „Álmod” és a „Reménységet”:

Ama' Jó Teremtő, a' Menny és föld Atyja
Akarván, hogy fogyjon éltünk' sok bánatja,
Kegyelméből adott két nagy jól-tévőkef,
'S vigasztalók gyanánt földre küldé őket.

Orvost lél ezekben a' gyász, bú 's szegénység,
E' két nagy gyámolink az Álom 's Reménység.
Ha a' munka után a' test kezd lankadni;
Olly orvos az Álom, mely erő't tud adni.

— — — — —
— — — — —

Lelkünk' kivánságít a' Reménység gyujtja,
'S még mikor tsábit-is, balsamomát nyujtja.

(Pézteli Henriás VII. é. 105 l., 1—12. s.)

A harci elbeszélését befejező Hunyadihoz ugyancsak e két vendég száll alá. Fáradtságában álomba szenderedik. Az álom pihenést, a reménység új erő't hoz a hősnek:

Talám míg az *álom* nyugtatja testedet,
A' nemes *reménység* kétséges Lelkedet
Meg szálván, annyira meg-újít Tégedet,
Hogy el felejteti minden keservedet.
Ugy is lett, az *álom* a' nyugtatás végett
El jön, 's Hunyadinak hoz-is *reménységet*.

(Hunniás IV. könyv. 117. l. 17-22 s.)

Ez mintegy a fináléja a harcokban fáradt hősök sorsának s kezdete újabb eseményeknek. Mindkettő éneket bevezető hangadás. Egyébként ez az a részlet, melyet — mint már említettük — Kazinczy is lefordít.

Láttuk a Hunniásnak az Henriade-dal közös motívumait s a jellemek hasonlóságát. Lássuk az eposz machináját. Voltaire eposzában tudvalevőleg kétféle fikció van: a vizióba bujtatott keresztény csodás elem s az antik mithológiát pótló allegorikus alakok. E kettőt találjuk Horváth Hunniásában is. Voltaire-nél Szt. Lajos „Le père des Bourbons” szerepel, akinek szelleme megjelenik s pátronusként kíséri Henriket a harcban. Horváthnál Nagy Lajos szelleme száll le Hunyadihoz. E szellemek mindkét esetben irányt is szabnak a hős sorsának. Nagy Lajos inti Hunyadit, hogy vigyázzon a király életére:

Mert, még leg-előszőr a' hartz' kezdetével,
Nagy Lajos sugár közt fénylő szent képével
Meg-jelent, 's parantsolt az egek' nevével,
Hogy vigyázva bánjak a' Király éltével.

(Hunniás III. k. 108. l. 577—80 s.)

Ez a részlet nagyon emlékeztet az Henriade-nak arra a híres jelenetére, melyben Szent Lajos megjelenik IV. Henriknek, hogy megakadályozza a vérontást Párizs sáncain.*

Máskor Mátyás előtt tűnik fel a szellem:

Nagy Lajos, mint maga Vére' párt-fogója,
Siet le szállani menybül, hogy meg ójja
Népit míg Nemzete Vitéz baj-vívója'
Rabságát, a' Török Tsászár meg szagollya.
Le száll; meg jelenik Mátyásnak álmában.
Hogy siessen hamar a' György' országába,
Mert tsak ő egy remény a' ki valójában
Segíthet jó Attyán, kemény rabságában.

Ne rettentsten úgy-mond időd gyengesége,
Mert Te vagy kis gyermek! Atyád' reménysége.
Vitéz dolgainak dítso nyeresége,
'S ditsőséget váró fáradtságí' vége.

(Hunniás IV. k. 126. l. 237—48. s.)

* (V. ö. Henriade VI. é. 145—46 l. 320. és köv. sorok, és Pézteli Henriás 102 l. 327 és köv. sorok.)

Nagy Lajos tehát mint patrónus-atyja szól a pártfogolthoz, aki egyetlen reménye a nemzetnek. Ép ilyen Voltaire-nél Szent Lajos és Henrik viszonya:

Règne, dit-il, triomphe, et sois en tout mon fils;
Tout l'espoir de ma race en toi seul est remis.

(Henriade VII. é. 152 l. 27–28 s.)

A jelenések profétikus megnyilatkozásokkal vannak kapcsolatban, ami az eposzokban szinte már megszokott mozzanat. Szt. Lajos szelleme megjövendőli Henriknek dicsőséges uralkodását épen úgy, mint Nagy Lajos Mátyásnak uralomra jutását. Hunyadi álmában Nagy Lajos társaságában látja a jövendőt.

Csakhogy míg Szent Lajos Henriket a „Végzések házába” (Palais des Destins) vezeti, a Hunniásban Budavár az a „nagy Palota”, amelyben Hunyadi Nagy Lajossal együtt bolyong álmában, s míg az Henriade-ban Szent Lajos Henriknek Charlemagne-tól és Clovis-tól Richelieu-ig, Colbert-ig s XIV. Lajosig Franciaországnak minden nagy királyát és minden nagy emberét megmutatja,¹⁰ Hunyadi csak a közel történeteket, saját cselekedeteit s Mátyás uralmát látja az előtte rajzó képekben.

El-fordul hát onnan könyvező szemekkel
Bellyebb megy szomorú 's lassú lépésekkel;
Hát lát már egy kitsinyt vidámabb lélekkel,
Le-festve egy *Hollót* gyönyörű színekkel.
De míg gyönyörködve *Hollóját* vizsgálja,
Nagy Lajos, édessen kezd szólni hozzája.
Viszi egy nagy Házba a'hol úgy találja,
Hogy fényes székekben ül az Ország' Királya.
Nagy és nemes szívet mutat tekintete,
Közép-szerű testnél nagyobb a' termete,
Fejér artzulatja pirossal festete —
Ő reá egyenes 's vidám szemet vete.
Tiszta fejér színe magas homlokának,
Hosszszatska nyúlása egyenes nyakának,
Jó széles de módos tsontjai vállának,
Egy igen Felséges Királyt mutatának.
Míg nézi Hunyadi és bámul reája
Vizsgálja, ki legyen, tsak-nem el-találja,
Közbe szóll Nagy Lajos: vess fiam! hozzája
'S találd-el e' Király kinek a' formája?
Ő tsak halgat, nem szóll, Nagy Lajos' szavára,
Lajos hát így felel gondolkodására:
Mátyás ez a' fíjad kinek nem sokára
Királyi-széke leszsz e' szép Buda' Vára.

(Hunniás VI. k. 210. lap. 617–640. s.)

Mint az Henriade-ban XIV. Lajos uralkodására esik minden áldás, a művészetek felvirágzása, nagy hadvezérek, mindennemű bőség, úgy itt Mátyás uralkodása a központ: Hunyadi még a Corvinákat, a „tenger szélére” kiterjedt határokat, a király köré gyűlt költőket és tudósokat is látja. Könnyen észrevehető, milyen motívumok érdekelték Horváthot a Hunyadi eposzban — nem kétséges Voltaire befolyása —. Itt Mátyás jellemét színezi Henrik után. Ő az, aki sok dicsősége mellett „... az utolsót — is, nevéből szóllítja.” (Hunniás VI. k. 213. lap. 684. s.) Horváth ugyanitt részletesebb történeti bemutatásra is gondolt, úgy, mint Voltaire, e szándékát azonban nem hajtja végre. Ő maga jegyzi meg, hogy hagyott helyet művében annak, aki folytatni akarja: „Ugy-is intéztem a' Könyvnek utolsó részét, hogy ha

¹⁰ Lásd Henriade VII. ének 164 és köv. l. 278 és köv. sorok.

akár kinek-is volna kedve ki-tóldani, iktathat még belé, a' hatodik Könyv előtt-is két Könyvet, és utánna-is kettőt; még-is talál elég írni valót. Egy egész könyv telne tsak némelly Magyar Királyoknak a' Felséges Második Jósefig való elő-számlálásából-is.¹¹

Mátyást Nagy Lajos egyenes leszármazottjának tartja, az egész műben úgy szerepel Lajos, mint patrónus-atyja. A VI. könyv végét azután ennek a bebizonyítására szánja; ez a viszony lelhető fel az Henriade-ban is, ahol Henriket Szent Lajossal vérségi kapcsolat köti össze.

A hős sorsának megjövendölése, a szellem megjelenése Voltaire-nek nem eredeti leleménye, megvan Vergiliusnál is, de a vízió formája, a jövendölés tartalma közelebb áll a modern eposzéhoz, mint Vergiliushoz.

Horváth eposzában találunk még Vergiliussal és Voltaire-rel közös elemeket. A szellemek eltűnése a szokásos módon történik.

... — No mégyek hát — de ki beszéll velem ?

Hát ha ez az árnyék tsak *képzelt félelem*,
Közelebb ugratok, jól meg-nézdgeilem,
Ki-nyujtom kezemet, hogy majd meg-ölelem.
Háromszor akarék borulni nyakára
Mind háromszor kezem tsak hijjába jára.
A' tsupa semmi vált élő test formára,
Tsak olyan mint a' füst, álom, árnyék, pára.

(Hunniás II. k. 82. lap. 933—40 s.)

Horváth Vergiliusra hivatkozik e helyen:

Ter conatus ibi collo dare brachia circum,
Ter frustra comprénsa manus effugit imago.

(Lásd u. o. jegyzetben.)

Azonban e jelenet Voltaire-nél is megtalálható:

D'une divine horreur son âme est pénétrée:
Trois fois il tend les bras à cette ombre sacrée;
Trois fois son père échappe à ses embrassemens,
Tel qu'un léger nuage écarté par les Vents.

(Henriade VI. é: 147 l. 356—59. s.)

Horváth itt is közelebb áll Voltaire-hez, mint Vergiliushoz, sőt úgy tűnik fel, hogy közelebb áll a francia szöveghez, mint Péczeli magyar megfelelőjéhez.

Nagy Lajos mellett Horváthnál Szent László szelleme is megjelenik, de neki nincs aktív szerepe. Horváth egyik kritikusa ebben is Voltaire-utánezást lát, mert így a kísérő szellemek „egyike szent, a másika pedig Lajos“! E megjegyzésben is lehet valami, noha Horváthról túlságos elfogultságot tetelez fel.

Még elevebb kapcsolatot mutat Voltaire-rel az eposzi fikció másik eleme, az allegorikus alakok. Horváth eposzában az V. ének teljesen ezeknek a szerepére van építve. Főleg a *kevélység*, *irigység*, *viszsa-vonás*, *párt-ütés* ölt itt allegorikus formát, de megjelenik mellettük a megszemélyesített bűnök egész légioja: *bujaság*, *fösvénység*, *félelem*, *gondok*, *kétségbeesés*, *halál* stb.; és az erények: *virtus*, *hűség*, *emberség* stb. Voltaire-nél legaktívabbak a *Discorde*, a *Politique*, a *Fanatisme*, de mellettük feltűnik még ugyancsak a pokolbeli szörnyek hada. Ezeknek a megszemélyesítéseknek azután a szerepük is ugyanaz. Voltaire-nél a Discorde szövetkezik a Politique-al, s megsegítik a Ligát és megakadályozzák Henrik győzelmét. Horváthnál e szörnyek összeküsznek Hunyadi ellen s megfutamítják seregét. E beavatkozás a két eposzban hasonló módon történik. A Discorde először Rómába repül, felkeresni a Politique-ot: a két démon jó barát vészjóslóan cimborál egymással.

¹¹ Hunniás: Elő-Beszéd. Lapszám nélkül.

A peine la Discorde avait frappé ses yeux,
Elle court dans ses bras d'un air mystérieux
Avec un ris malin la flatte, la caresse:
Puis prenant tout à coup un ton plein de tristesse,
(Henriade IV. é. 91. l., 237—40 s.)

A *kevélység és irigység* ugyanezt teszi a Hunniásban:

Siet a' kevélység kedves születéhez,
Es már közel repül Buda vár' hegyéhez:
Hol nem meszsze esvén irigy gyermekéhez
Igy kezd a' bús Anya mézes beszédjéhez.
(Hunniás V. é. 154. l. 37—40 s.)

E szörnyeknek még a beszédjük is ugyanaz. A Politique panaszkozik a Discorde-nak, hogy nem a régi boldog világ járja már, mikor Róma intézte a világ politikáját, oda van a hatalma, Henrik uralma megszüntette befolyását. Az irigység ugyanezt teszi, sopánkodik a kevélységnek, hogy Hunyadi tönkretette hatalmát, egy-két híve van még az országban, félő, hogy nemsokára minden magzatát is pokolba küldi. Az Henriade-ban a Discorde és a Politique együtt megy el azután a Fanatisme felbujtására; a Hunniásban a kevélység és irigység felkeresik a vissza-vonást és pártütést, hogy megnyerjék őket céljaiknak. Az irigység különben később fellázítja a nemeseket Hunyadi ellen, mint a Fanatisme a Sorbonne-t és a papokat.

E szörnyek nem csupán barátok, a szerint, hogy milyen szenvedélyt testesítenek meg, valóságos genealogiájuk van:

Sous le puissant abri de son bras despotique,
Au fond du Vatican régnait la Politique,
Fille de l' Intérêt et de l' Ambition
Dont naquirent la Fraude et la Séduction.
(Henriade IV. é. 90—91 l., 223—26 s.)

Vagy:

Et l' Intérêt enfin père de tous les crimes.
(Henriade VII. é. 159. l., 158. s.)

Horváthnál a *kevélység* szülte az *irigységet*, a *viszsa-vonás* és *pártütés* ennek a leányai, a *bujaság* és *fösvénység* a *kevélységnek* a testvérei, a *félelemből* és *gondokból* születik a *kétségbeesés*. Így is szerepelteti őket.

Az Henriade-ban a Politique székhelye Róma, a Hunniásban az irigységé Budavár, ahol a pártos főurak tartózkodnak.

A szörnyek repülése is mindenütt hasonlatos. Sebes szárnyon szelik a levegőt.

Un tourbillon la porte à ces rives fécondes.
Que l'Eridan rapide arrose de ses ondes.
(Henriade IV. é. 87. l., 167—68. s.)

A Hunniásban:

A'mint repül fennyen a' Duna'-mentébe',
Mindjárt az irigység akada szemébe;
(Hunniás V. k. 153. l. 25—26. s.)

Megjelenésüket mindenütt nagy zür-zavar követi. Az aktív s az eseményeket befolyásoló szörnyetegek mellett mások is megjelennek. A Hunniásban a kevélység és irigység poklokra szállanak, hogy szövetkezzenek a pártütéssel és vissza-vonással. Itt feltűnik a pokol összes szörnyetegével:

A' gond 's a *siralom* rendel egy sorjában
Feküsznek mindenik egy-egy nyoszolyában.

La tendre Hypocrisie, aux yeux pleins de douceur;
Le Ciel est dans ses yeux, l'Enfer est dans son coeur.
(Henriade VII. é. 159. l., 155—156. s.)

— Voltaire jelzett sorai.

Máshelyt:

Az irigység vérrel forgatja szemeit,
Látván siránkozni két bús gyermekeit,
'S fel-nyujtván méregtől reszkető kezeit
Ekképp' harsogtatja a' Pokol' vermeit.

(Hunniás V. k. 158. l., 125—28. s.)

Az *irigység* azon panaszkodik, hogy már a *bujaságnak* sincs hatalma Hunyadi fölött, holott régen uralma alatt állott az egész világ.

El-néztem e' földönn ama', *bujaságot*
Miként töltötte-bé az egész világot,
El-untam szenvedni tőle a' tsufságot,
Hogy nekünk egy Magyar így nyakunkra hágott.

(Hunniás V. k. 158. l., 141—44. s.)

Ez az Henriade egy másik jelenetére emlékeztet. A kudarcot valló Discorde ugyan ezt a sirámot intézi Amourhoz. Régen az egész világot uralta Herkulestől—Antoniusig, Henriket is neki kell majd leigázni.

Henri te reste à vaincre, après tant de Guerriers;

(Henriade IX. é. 218 l., 95 s.)

Horváthnál tehát állandóan felmerülnek az elemek, akár tudatos alkalmazás formájában, akár mint öntudatlan reminiscenciák. Az elméletét is megadja ez allegorikus alakoknak: „Itt a' *kevélység*, *irigység*, *viszszavonás*, *párt-ütés*, mint Pokolbeli Tündéres személyek úgy gondoltatnak. A' *kevélység* szülte az *irigységet*, az *irigység* a' *viszszavonást*, és *párt-ütést*; a' *kevélységnek* testvérjei a' *Bujaság* és *fösvénység*. Az ilyen mesés gondolatok többnyire ezen ötödik könyvbe vagynak rekesztve; de itt-is a történet valóságos igaz.”¹² Ugyanígyen értelemben szerepelnek a megszemélyesítések Voltaire eposzában is, ahol az allegóriák nem mások, mint „les images sensibles de la vérité.” Ez hát az a „kortársak által csodálgatott újítás”, amelyet Horváth egy helyen — valószínű Nagy Frigyes előszava után — emleget s amit eposzában maga is alkalmaz. (V. ö. Illey I. Figyelő 1886 20. kötet.)

Az Henriade hatása érvényesül Horváth eposzában az előadásában is. Az események menetét állandóan bölcselkedő betétek, tudákos és józan dialogusok, lírai fontolgatások szaggatják meg. Ez is a kritizáló, bölcselkedő eposz hatására vezethető vissza. Így Hunyadi oktató beszéde Mátyáshoz, melyben királyi kötelességeit összegzi a jótékonyság, emberiség piedesztáljáról, a népboldogító király ideálja szerint. E dikcióból Voltaire szelleme árad:

Ha Isten fő poltzra fel-emel tégedet,
Ember társaidhoz úgy mutasd szívedet,
Hogy le ne vetkezzed *emberiségedet*,
Mikor fent-héjjázní engeded lelkedet. —
Ha születésünk-is, valamint halálunk
Egy-forma, úgy Királyt egyet se találunk,
Miért Király hát az, a' kít mi szolgálunk?
Azért, mert ő mostan szerentsébb nálunk.

¹² Hunniás V. k. 153—4 l. Jegyzet.

Urnak, vagy szolgának senki sem születik,
Azért, hogy az Attya annak nevezetik.

(Hunniás VI. k. 221. l. 841—50. s.)

majd pár sorral tovább:

Ha leg-főbb tisztséget viselsz a' Hazába,
Gonoszt ne gondoljon szived ő magába:
Leg-szebb jel a' szolgák' hív társaságába
Ha leg-több hűség van a' leg-főbb szolgába.

(Hunniás VI. k. 223. l. 881—84. s.)

Ez ismét a békeapostol szava:

Hogy menj ugyan a tűz tsillapítására,
De ha lehet kardot ne vonj a hazára.

E betéteknek gyakran az elosztása is ugyanaz. Mintahogy az Henriade végén Henrik elméje megvilágosodik, Hunyadi halálát is bizonyos lelki leszámolás előzi meg. Itt meg a lelkiismeret tanának a kifejtését kapjuk.

Ez ám az ajtaja a' Menny'-országának
Mikor vég, óráján tsendes halálának,
Az embernek lelke élte' folyásának
Jó vóltát előtte forgatja magának.
'S akkor lép a' gonosz pokol' küszöbére,
Mikor ama *lelki-esméret'* neszére,
Viszsa-néz, élete' el-tölt idejére,
'S bűnét maga hányja magának szemére.
Ez az a' haldokló ember' *ttélete*,
Mellyet egy Lélek-is el-nem kerülhete,
Bíró kinek-kinek lelke'-esmérete
Mellyet Isten, minden szívbe helyezettete.

(Hunniás VI. k. 208. l. 565—76. s.)

Ez anachronisztikus szavakat Kapisztrán mondja Hunyadinak! Nem kétséges, hogy az ilyen bölcsekedésekre Voltaire-nél s az Henriade X. énekét protestáns szempontból átdolgozó Péczelinél is egyaránt bőven kapott példákat. A Hunniást Saitz Leó vallásgyalázó műnek tartja. Horváth Ádám írja: „Olvastad-e az *Igaz magyarnak* (Saitz 3-ik darabját; ahol a 44-ik lapon azt mondja: hogy az én Hunniásom egy malomban örül az iksut tökkel, Zackariással, izével s más vallásgyalázó könyvekkel. Megvallom járátlan-ságomat, hogy az Igaz Magyarnak auctorát nem ismerem, noha tudom, hogy a könyv már régiebb: de azt látom, hogy tele van az az ember otsmány Praejuditiumokkal. Az engem nem hiszem, hogy ismerne, de azt talán tudja, hogy Protestans vagyok, és azért magyarázza maga ellen legártatlanabb szavaimat is.”¹³ Valószínű azonban, hogy nem annyira a műnek pozitív vallási mozzanata, hanem Juliánus ellenszenves beállítása és a pápai udvar szerepe váltotta ki Saitz kemény ítéletét.

Péczeli Henriásának Horváthra gyakorolt hatása Horváth eposzában megfelelő részletekkel is bizonyítható. Péczeli kifejezéseit emlékezi vissza némelykor Horváth, így mikor az irigység-gel kapcsolatban „tsűf tsudáról” beszél: „a tsuda” Péczelinél majdnem állandó neve a pokol szörnyeinek a „monstre” fordításaként. A viszsza vonást Eris-nek nevezi, mellyel Péczeli a Discorde-ot fordítja. Péczelire utalnak az ilyen képek is:

A' sebes sárkány'nyak uj fejfel bimbózik;

(Hunniás II. k. 78. l. 598. s.)

¹³ Lev. I. 384—5.

Péczelei emlegeti többször a „hidra-bimbózást” a folyton szaporodó ellenség szimbolusaként; az ilyen kitétel is Péczelire emlékeztet:

Én-is, mi menny-dörgést várhatok Rómából?
Pápám' menny-kövei mord felleg várából.

(Hunniás II. k. 52. l. 259—60. s.)

A példákat még szaporítani lehetne.

Horváth Hunniása tehát sokszerű kapcsolatot mutat az Henriade-dal. E hatás megnyilvánul különösen a főhős jellemében, amennyiben Hunyadit Henrik után mintázza, az eposz szerkezetében: a kétféle fikció, u. m. a vízió s a hasonló demonológia alkalmazásában s végül az eposz szellemében.

2. A Rudolphias.

Horváth Ádám Rudolphiasában¹ is feltalálható némi halvány Henriade-reminiscencia. Az álom itt is szerepel: Rudolf atyja, Albert megjelenik fiának s inti őt, hogy vezettesse magát Majmonnal Abarishoz, aki majd megmutatja neki mind a multat, mind a jövődőt, s kinyilatkoztatja, hogy „Nagy 's nehéz az érdem utja száz 's ezer veszélybe jár, mellynek a véginn ditsőség' nyugtató jutalmat vár.” (Rudolphias II. é. 51. l. 371—72. s.) Abaris azután Leibnitz és Newton alapján beszél a világ keletkezéséről, a csillagrendszerről, a vonzóerőről s majd Rudolf őseit és utódait mutatja be Ferenc császárig — mintahogy hasonló felsorolást Horváth már a Hunniásban elgondolt.²

Majmon pedig azt magyarázza meg Rudolfnak, hogy csak erények által jut a trónra, a jövődöléssel ne is törődjék, úgy éljen, mintha az nem is történt volna s bölcs tanácsokat ad az uralkodásra vonatkozólag.³ Rudolf később mint bölcs, kegyes uralkodó jelenik meg:

„Tudta a' Polgári-rendet utba hozni tsendesen;
Tudta a' pór mint szerezzen, 's mint adózzon edesen;
Kedvező módon itélni mind urat, mind népet-is,
Ugy pedig, hogy hónyi törvényt meg-ne-sértsen egyet is;
Jól, 's kevés vérrel, be kötni a' ki kezdett háborut,

(Rudolphias V. é. 128. l. 362—66 s.)

A VI. énekben újra megjelenik Albert Rudolfnak. Itt a látomás azonban csak jelezve van. Albert megmondja Rudolfnak, hogy: „ . . . Készül, úgy-mond, széked és nagy jutalmat nyert fejedre a sokáig szenvedés.” (Rudolphias VI. é. 135. l. 13—14. s.)

A tolerancia szólamai csendülnek fel a II. énekben, Majmonnak, — aki „egy türedelemmel tellyes Scythia Pap” — Rudolfhoz intézett beszédében. (Rudolphias II. é. 34, 39, 41, 47. l.)

Horváth e munkájával kapcsolatban is gondosan foglalkozik Voltaire-rel. Előszavában szerénykedve jegyzi meg, hogy az „Ornata Syntaxis” tekintetében nem meri magát összemérni Voltaire-rel s ámulatát fejezi ki, hogy Voltaire az eposz által megkívánt objektív formába véleményét oly ügyesen be tudta lopni. (Lásd Rudolphias. Az Olvasóhoz I—IV.) Egész műve terjedelmét, valamint énekeinek a hosszúságát az Henriade-höz méri. (U. o. XVI. és XIII.)

¹ Rudolphias az az a Habsburgi I. Rudolf Császár viselt dolgainak egy része Hangmértékes és egyszersmind egyező végzetes versekben írta 1815-ben Horváth Ádám Bétsben 1817.

² Rudolphias IV. é. 101—110 l.-ig 216—398. s.

³ Rudolphias V. ének 111—115 lapok. 18—82 sorok.

Való, hogy Horváth is, mint Csokonai bölcselkedik az „Epicum Poemáról” s gyakran vezeti meggondolásait Voltaire, akire egy helyt — gondos tanulmánya bizonyosságául — még a plágium vádját is rásüti. — (Az Olvasóhoz XXVIII.)

3. Bessenyei Hunyadija.

Az Henriade hatását mutatja egy másik Hunyadi-eposz is, mely korábbi Horváth Ádám Hunniás-ánál s amelyet csak azért tárgyaltunk később, mert a mi szempontunkból kisebb jelentőségű.

Bessenyei Hunyadi-ját a 70-es években írja, a cenzura eltiltotta. Mutatvány jelent meg belőle a Magy. Muz. 1786/89 évf.-ban (Pintér I.)

A mű csak 1928-ban látott napvilágot, mint egy ritka vállalkozás gyümölcse.¹ A magyar Voltaire-tanítvány e művét is mestere szelleme hatja át, bár az eposzban, a műfaj szabályait illetőleg, többet is tanulhatott volna tőle. Az Henriade hatása önmagában véve nem oly nagy e verses elbeszélésben, mint Horváthnak egyenesen arra mintázott eposzában s a műről csak a legáltalánosabb értelemben mondható, hogy hajtása amannak. Mitológia nélkül való, józan, bölcselkedő jellegű elbeszélés ez is, de míg lírai részletek, elmélkedő betétek szaggatják meg egyszerű menetét, a voltaire-i szerkezet nyomait igen kevésé tapasztaljuk igénytelen kompozíciójában. Egy pár momentumnál azonban meg kell állapodnunk. Bessenyei eposzában Voltaire karjain indul. Pár soros bemutatás után következik az invokáció:

Menyei igazság vezérelly elmémbe
Hogy ne tsalátkozom rajzoló versembe,
Igazgasd pennámon a gondolat tüzeit
Arasztván alatta Párnássusnak vizét.
Gerjedezz szívemen, ird rá törvényedet
Hintsd szélllyel munkámon erődet, fényedet.
Mutassa tsillagod itta Királyoknak
Mely tengeren kellyen zúgni Thrónusoknak.
Magyarázd magadat emberi nemünknek . . .

(Bessenyei Hunyadi I. é. 1. l. 11—19. s.)

E sorok a francia eposz sorai, kissé nehézkes metaforában.

Descends du haut des Cieux, auguste Vérité;
Répands sur mes écrits ta force et ta clarté;
Que l'oreille des Rois s'accoutume à t'entendre.
C'est à toi d'annoncer ce qu'ils doivent apprendre:
C'est à toi de montrer aux yeux des Nations . . .

(Henriade I. é. 5. l., 7—11. s.)

Bessenyei is királyt akar bemutatni, királyoknak akar szólni, mint Voltaire, az által mintegy tendenciájában is azonosulva mesterével. A béke dícsőítésére írt eposzt ő is.

Következik azután a történeti milieu rajza. Magyarország harcban áll, külső és belső ellenségek, polgárháborúk sanyargatják az országot. Minden a kritikus pillanat jelét mutatja:

Ellenségi dúlták körülte széleit
A pártütés tépte belől töb részeit.
Hunyadi Lászlónak méltatlan halála,
Mellyet az ördögi irigység tsinála,
Két részre szaggatott sok nemes rendeket
Bosszú állásra úgy híván az Egeket.

(Bessenyei: Hunyadi I. é. 2. l. 29—34. s.)

¹ Hunyadi Bessenyei Gy. által. Nyomatott Bpsten az V. ker. Állami Berzsényi Dániel. reálím. 1928—29. évi VII. osztályának költségével.

E részletek bármennyire is a magyar történelemből merítették, lehetetlen, hogy fel ne idézzék IX. Károly, Medicis Katalin uralmát; IV. Henrik kiskorúságának, a Ligának az idejét: az Henriade kiindulási pontját. Bessenyei is Voltaire szemszögéből választja meg tárgyát, mint Horváth Ádám. A korkép jellemzése, a polgárháborúk leírása is, néha ugyanaz.

Ebbe a milieube állítja oda Mátyást, aki már az első sorokban „Atya Király”-ként jelenik meg s aki — akárcsak a Coligny táborában nevelkedett Henrik, „Qui par de longs malheurs apprit à gouverner” — „szenyedések által tanult jól érezni.”

Mátyás jellemének kibontakoztatása azután ugyanaz. Mátyás a VI. énekben megbocsát a Kazimirhez pártolt nyitrai főuraknak.

Hunyadi, mint egy nagy származású vitéz,
Búsult méltósággal elébb reájuk néz;
De ez után, mint a makats gyermekeket,
Ugy bünteti őket, vervén csak sziveket.
Nemzetének vérit sajnálta veszteni,
Nem kell itt, ugy mondja, halállal büntetni.
El ereszti népet, a kiket dorgálván
Mint Atya akként fedd, vélek szívvel bánván.
Igy tész egy hú Király, ki tévelyedését
Hazájának, és tett erőtelenségét
Halandó társinak nem veri halállal,
Tudván, hogy jó erkölts is lehet hibákkal.

Szelidíti hozzá el-pártolt Hazáját
Hogy Magyar, tsak szívvel veri Magyar fáját.
Mint Atya és Király úgy szól Trónusáru
Nem akar hallani senki haláláru,
Kegyelmevel inkább győzhette országát,
Ezzel vezérhette jobban Magyarágát.

(Bessenyei: Hunyadi VI. é. 57—58 l. 205 224. s.)

Ez az egyetlen — a jellem elrontása s az epizódok sokfélesége miatt — korántsem zavartalan konkluziója Bessenyei eposzának. A jellemnek ez a kibontakozása egyszersmind azt a feltevést is megengedi, hogy Bessenyei eposza nem töredék s itt már vége felé járt munkájának. Máshelyt is előfordul hasonló jelenet. Hunyadi megbocsát a pártos főuraknak „s azok könyvezve tértek hazájokhoz.” E jelenet nem más, mint az Henriade VIII. énekének jelenete, melyben Henrik jelleme ugyanilyen módon nyilvánul meg, midőn megbocsát a foglyoknak, vagy a X. ének azon passzusa, melyben nem sújtja a rebbeis várost. A kegyes és nagylelkű király irgalommal, szelidséggel édesgeti magához az elszakadt nemzetet. A két tábor közös boldogságban olvad fel a jószívű király pálcája alatt.

Ez elpártoltaknak szívek meg reszkedett
Gyalázattok alatt nyelvek tévelyedett.
Undok vétkeiket sirva keseregték
Az Egek boszullját rettegéssel félték
Tselekedeteket fájdalmik közt bánták
Gyötrelmeik belől bús sziveket rágták.
E szerint rossz tettek rájuk bánatot hoz,
Kik végre könyvezve tértek hazájokhoz.

(Bessenyei: Hunyadi I. é. 8 l. 265—72. s.)

Néha még a jelenetezés is ugyanaz, mint pl. a fenti esetben:

Hunyadi, mint egy nagy származású vitéz,
Búsult méltósággal elébb reájok néz;

(Bessenyei: Hunyadi VI. é. 57 l. 20—56. s.)

Bourbon tourna sur eux des regards pleins de grace,
Où régnaient à la fois la douceur et l'audace.

(Henriade VIII. é. 205 l. 449—50. s.)

Bessenyei Hunyadijának jellemrajza különben nem következetes, hanem ráaggatott attributumokban és szólamokban nyilatkozik meg, ami nem akadályozza meg az író, hogy ugyanezen szólamok kedvéért egy lehetetlenül ellentmondó, idegen papiros-alakot ne adjon.

Hunyadit az Henriade-hoz rokonítja a tárgy megválasztása. Bessenyei eposza a szerző gondolatvilága, tendenciája miatt és szólamai kedvéért vallási háborúk leírásává lesz. Az V. ének a cseh husziták ellen folytatott harcokat tartalmazza; a pápai udvar kerül az események középpontjába. A vatikán villámai dörögnek, „sok papi fejedelmek” szórják „a menyköveket” az eretnek Pogyebrád ellen.

Dördül a Vatikán, szórja menyköveit,
Dorgállya Rómából sok fejedelmeit.
Hunyadi, Pogyebrád, Friderikus Császár
Rettegnek, mert köztök a Pápa tüze jár.

(Bessenyei: Hunyadi V. é. 43 l. 19—22. s.)

A pápai udvar jellemzése az Henriade megfelelő jelenetére emlékeztet:

E szentelt Pap vezér, hatalmát az Égnek
Költsonóznén, régen feje volt sok népnek;
Tanátsósi veres botosokban járnak,
Kik a felsőségre buzgósággal várnak.
Ezek kormányozták titkon Európát,
Hol rettenetessé teheték a Pápát.
Hatalmával e nagy Világ Istenének
Lelkeket lántzolnak, s örök Törvényének
Egyedül ők lettek főb magyarázóí,
Kik az igazságnak tsak óltalmazói;
Pogyebrádot, mint egy részeg eretneket
Meg-vetvén, bézártak előtte az Eget.

(Bessenyei: Hunyadi V. é. 43. l. 23—34. s.)

V. ö. Henriade IV. é. 169 és köv. sorok.

Bár az eposzban az erkölcsi alap a római udvar részén van, ez nem gátolja meg Bessenyeit, hogy — disputáló szenvedélyének engedve — alá ne aknázza, vagy céltalan szatírával ne bántalmazza a pápai intézményt. A fő az, hogy Hunyadi harcol a pogány török s a keresztény husziták ellen s így Bessenyeinek bő alkalma van vallási nézeteinek elmondására. Ezt szolgálják bölcselkedő szólamai, tirádái, melyekben Voltaire eszméit visszhangozza. Mivel eposza így a vallási okokkal átszótt belháborúk leírása lesz, kitérül előtte a várva-várt lehetőség, hogy a tolerancia argumentumait kifejtse, valamint pacifista meggyőződését hangsúlyozza. Voltaire háborúellenes érzülete az öldöklés fegyvereit is elítéli s egész passzust szentel a puszkapor és bajonett leírásának.

Cette arme que jadis, pour dépeupler la Terre,
Dans Bayonne inventa le Démon de la guerre,

(Henriade VIII. é. 165—66. s.)

Bessenyeiben e leírások is visszhangra találnak:

A dongó golyóbis azomba repített,
Melyett a véres hartz ördöge készített.

(Bessenyei: Hunyadi I. é. 5 l. 153—54. s.)

Más helyt is nagy erővel festi, mint „indulnak kontzolni, a harapó kardok”, (I. 9 l. 329. s.) és „az ágyúk mennyköveit, melyek „mint dülő ördögök

poklokból füst s láng közt szökdösnek ki a réz torkokból". (III. é. 28 l. 258—59 s.) Csak a magyar tradíciókat kell végig nézni, Zrinyi hevületét, vagy az eljövendő Vörösmarty pathetikus harci jeleneteit, hogy a különbséget és a béke eposz szellemét megértjük.

Ismeretes Voltaire szellemes kibúvója eposza befejezésében, hogy a megtérő Henrik azon az alapon fogadja el a katholicizmust, mert:

Il avoue avec foi, que la Religion
Est au-dessus de l'homme, et confond la raison

(Henriade X. é. 259 l., 475—76. s.)

A Hunyadi VI. énekében ezt az álláspontot Janus Pannonius képviseli.

Az Érsek e szókra mond, Hunyadi vigyázz
'S magadtul, mindenkor, mindent ne magyarázz.

A világ Istene nem látszik közöttünk . . . stb.

(Bessenyei: Hunyadi VI. é. 55 l. 103. és köv. s.)

Ennyit magának az Henriade-nak hatásáról. Oldalakat lehetne még annak a vizsgálatával betölteni, mit merít Bessenyei Voltaire-től, annak egyéb műveiből. Bessenyei eposzát a tolerancia szolgálatába állítja. Érdekesek e szempontból az érsek beszéde Hunyadihoz, vagy a természet szava, végül különösen Mátyás és Pogyebrád beszéde, mely helyenként egész szatirikus dialoggá alakul ki.

Mátyás azt feleli Pogyebrádnak:

Tsak Vatikánum adhat igaz hitet.

(Bessenyei: Hunyadi V. é. 46. l. 151. s.)

Pogyebrád erre azután kifejti nézeteit:

Vigyük össze népét, folyon érte a vér,
Dugjuk bé fülünket ha a természet kér;
Had nézze Róma is a hartzba fultakat
Idvezítse az el-hullott Magyarokat.
Te pedig lelkedre veheted a sok vért,
Mellyel borítod a Tseh Országi sík tért.

Engedjél Rómának, pusztítsd e föld népét
Ölvén gyönyörködtesd e Világ Istenét.

(Bessenyei: Hunyadi V. é. 47. l. 187—202. s.)

E bölcselkedések mélypontja mindig: a vallásért ne öl; hallgass a természet szavára, a ratoria; a római egyházban inkárnálódott abszolút hit és az argumentumok relativitása etc. Szóba kerülnek a „kövér papok”, az egyházi szupremácia káros volta az állam ügyei felett, babona, szertartások stb. Bessenyei a dolgokat jegyzetekben is inszinuálja. A legérdekesebb az, hogy e szólamok kedvéért korántsincs mindig Hunyadi mellett az igazság: ő az, aki pogánnyal nem barátkozik; Hunyadi egész harca azzal van alátámasztva, hogy „Rómában a Király dolgát igazolják,” (VI. 53. l., 43. s.) s kevés egyeztető leleménye folytán Mátyás némelykor valóságos inkvizitornak és tiránnusnak van feltüntetve a ráaggatott jelzők és a tendencia ellenére is. E szólamok hordozzák azonban az eposz szellemét s teszik a művet bölcselkedő jellegűvé, a didakszis és kritika eszközévé.

Láttuk minő kapcsolatot mutat a Hunyadi az Henriade-dal tárgyban és szellemben, lássuk szerkezetét. E tekintetben sokkal kisebb a hatás. Bessenyei eposza igénytelen epizódok sora, egységes cselekmény és eposzi szerkezet nélkül. A reminiscenciák azonban itt is felmerülnek: szerepel a vízió és egy-két allegória. Szilágyi Mihály szelleme megjelenik Mátyásnak és elvezeti őt elődeinek árnyékai közé. Ezek között jeruzsálemi András az, aki-

hez a király bátorításért és tanácsért folyamodik, aki itt, mint a hős és bölcs királyok példaképe szerepel. Miként az *Henriade*-ban szt. Lajos, a kereszties hadak egyik vezére jelenik meg Henrik előtt, úgy itt a magyar kereszties király árnyéka van felidézve s a szellem békére, a köznép boldogítására, a gonosz tanácsosok kerülésére inti Mátyást. Meg kell jegyeznünk, hogy az álom színhelye — Bessenyei rendkívül prózai eposzának legköltőibb része — az *Henriade* Cyprus szigetének leírásához hasonlít. Itt is a szólamok a fontosak s nem a vízió machinális, sorsintéző szerepe. Gyér allegóriák fonják az intrika szálait, vagy inkább metaforák, minden különösebb egyéniség, vagy következetesebb szerep nélkül. Azonban a hasonlóság itt is érzik:

A háborúságnak vigyázó ördöge,
Jön, s hasad körülte a világnak ege.
A Fejedelmeket egyezni nem hagyja,
Pokol nem telhetik békességgel tudgya;
Egynek is, másnak is sügdös mindenfelé,
Sok elméket kötöz, futván, maga mellé.

(Bessenyei: Hunyadi V. é. 44. I. 63—68. s.)

Vagy:

A harag, irigység azonnal szárnyra kél
S Hunyadi ellen sok kiáltó száját lél.

(Bessenyei: Hunyadi V. é. 50 I. 293—94 s.)

Látjuk, hogy Voltaire allegóriáit is visszaemlékezte s a maga felületes módján oda vetve alkalmazta. Van még egy fikció is: a Természet szava, melyben az ember társadalmi képtelensége van elmondva Hobbes és Voltaire nyomán.

Az *Henriade* hatását Hunyadira pár szóban összefoglalhatjuk. Bessenyei megpróbálta Mátyásban Henrik után a magyar királyideált megadni s bölcselkedő szólamaival eposzát a tolerancia, az emberiség s a liberális politikai gondolkodás szócsovénvé tette. Ez az eposz szellemtörténeti jelentősége. Voltaire után, a magyar- és az antik hagyomány negligálásával egy mitológia, vagy csodás elem nélküli eposzt próbált adni a vízió és allegóriák csekély alkalmazásával: ez az eposz műfaj történeti jelentősége.

4. Csokonai Árpádiásza.

Az *Henriade* harmadik és csirájában maradt hajtása az *Árpádiász*. Irodalomtörténeti közhely Csokonai élete végén kezdett és töredékben maradt hősköltményéről úgy beszélni, mint az *Henriade* mintájára tervezett eposzról. Magából a költeményből mindössze 51 hexameteres sor készült el s ebben semmi nyoma az *Henriade* hatásának. A kiindulás alapjául e kérdésben nem is az elkészült részlet, hanem az eposz tervezete: „Rövid kritikai rajzolatja egy nagy magyar epepeiának, melynek neve Árpád, vagy a magyarok megtelepedése.” — szolgált.

Emeljük ki azokat a mozzanatok, melyek az *Henriade* és az *Árpádiász* közötti rokonság sejtelmét támogathták. A tervezetben nagy szerepet játszik az álom. „Ezt majd álomlátásokkal s egyebekkel ékesítem.” — írja Csokonai az I.-ső könyvre vonatkozólag. A VI. könyvben Árpád fejedelemmé választását szintén víziók előzik meg. „Álmosnak látása. Kádárnak látása. Árpádnak fejedelemmé való tetele.” Az álomlátás egyik ócska, Horváth Ádám *Rudolphias*-ában is használt formája (a végzés tükör szobájában) is előfordul. „Isteni látás a végzés tükör szobájában, maradékáról egész a mostani időig. Itt valami csak méltóságos a magyar nemzetben, mind fogja látni Árpád.”

Kétségtelenül nagy szerepet játszana az *Árpádiászban* az elbeszélés. „A

fejedelemné kívánságára Árpád nemzete történetét beszéli el, a Lebediánál való csatáig" írja a II. könyvről. Talán nem túlzás, ha ebben a részben Henrik Erzsébethhez intézett elbeszélésének hatását keressük. Még csak egyetlenegy — tartalmi — mozzanat jöhet itt számításba: a politikai jellegű betétek. „A pusztaszeri első diéta. A törvények és a nemzeti alkotmány etc . . . Itt a magyar fundamentális törvények bájönnék,” — írja a IX-ik könyvről.

„Az Árpád Dugonics szellemében írt Voltaire utánzat. Az Henriade mythológiai elemei, a jövendölés, a visiok, . . . az az örökös elbeszélés és mindenek előtt a politikai tirádák.” — írja Haraszti Gyula Csokonairól szóló könyvében.¹ Ez kétségtelenül túlzás. A fennmaradt tervezet mitológiai elemei semmi hasonlóságot sem mutatnak az Henriade-ével, hogy pedig azok a politikai tirádák milyenek lettek volna, azt nem tudjuk!

Azonban Csokonai csakugyan foglalkozott az Henriade-dal. Az epepeáról írt tanulmányában a világirodalom eposzait megrostálván csak hatot talál a vitézi eposz névre méltó munkának, azoknak egyike az Henriade. (A többi: Ilias, Aeneis, Megszabadított Jeruzsálem, Elveszett paradicsom, Messiás.) Látni fogjuk, hogyan méltatta hőstét; hasonló megértéssel beszél a francia költőről, mint Péczeli s megemlékezik a mű esztetikai értékéről: „A poeta Voltaire. Egy különös lelket említék most, ki a tudományoknak minden nemében (a mi még az emberek közül senkinek sem adatott) nagy lévén a tudósok seregében, általgában Heros volt. A poesisnek is minden pályálgán kitétsző talentummal futott és majd mindenikben koszorut nyert. Különösen az epepeáját a csinos és édes stílus, a körömsre menő verselés, s a caractérek jól-találása, a fontos mondások, episodok s leírások teszik kitétszővé.” Voltaire adta meg egyedül nemzetének az eposzt és dicsőségét. „Mert valamint a hervadhatatlan babér nem csak a nagy vitézeknek jutalomkoszorúja, hanem a nagy poétáké is: és a heroicus Voltaire, midön hazájának a dicsőség főpolcálg lett felemelkedésit éneklí; egy latba vetvén a kettőt, kedves franciáit azzal magasztalja, hogy a nagy dolgokat viselni is, énekelni is tudják; úgy ezt a szót: herioizmus nemcsak a birodalmak, hanem az epepeák fundátorai is magukévá tehetik és teszik. (Cartouche) „Franciaország nem látott még többet egy Henriadnál.” írja az eposzról szólva bár jegyzetben odateszi a hagyományos elfogultság jelét, a „Telemachus” nevet. (Az Akad. 38. T. I. kéziratában. Idézi Harsányi, Gulyás II. 2. 541.)

Csokonai is, mint Voltaire, tanulmányt ír az epepeáról. „Noha ez a hat remekje az emberi léleknek alkalmasint mindenek előtt esméretes, s egyébaránt is Voltaire-nak az epepearól s a jelesebb epicusok-ról írott értekezése néhai jó emlékezetű t. t. Péczeli által a Henriás végén magyarul is olvastatik: nem tartom mindazáltal helytelennek, ha én is rólok egyenként, e mostani céloshoz képest, egy két szóval való jegyzést teszek.”

Érdekesen nyilvánul meg Csokonai Bourbon-tisztelete, mely a nagy királyban valódi epikus hőst lát, az égíg emeli s polgári erényeiért a század felfogására jellemző fordulattal a heroikusig, a fennköltig emeli. „Ennek herosa — írja az Henriade-ról szólván — ama koronás virtusok példája, IV. Henrik francia király, kinél ember nem sok ült valaha trónusban, tudós, emberszerető, jó polgár, jó katona, jó király. Ki is gyermekkorától fogva a veszedelmek és (rangjáshoz képest) a szegénység által edződvgén, noha a vallásbeli villongások, a kevély ligának hatalmasi, a félvilágot bíró spanyolok, és tulajdon jobbágyai ésszel, pénzzel, fegyverrel ostromlották, mégis a francia királgyságot

¹ Haraszti Gyula: Csokonai Vitéz Mihály Bp. 1880. Nemzeti könyvtár. 14. k. 266. 1.

szerencsésen elnyerte, a bourboni házat megkoronásította, és, a mi *legheroicusabb cselekedet, ellenségét szelidségével, pártos jobbágyit jóvoltával, az egész akkori világot* bölcsességével a maga szeretetére hajtotta." Nagyon jellemzők e sorok. Az egykori kritika felröptette Voltaire-nek, hogy vajjon a polgári erényekben gazdag Henrik, „le fin Gascon, le plus politique des rois” egyáltalán alkalmas-e epikus hősnek: Csokonai utolsó mondatában e problémát áthidalva látjuk. A békehős, a modern világ ideálja, természet-szerűleg lett eposzhőssé a század költészetében.

5. Gáti István Második Jósefe.

Csokonai költői lelkülete kétségtelenül meg tudta volna menteni a magyar eposzt attól a racionális elsekélyesedéstől, amelybe a felvilágosodás analitikus és praktikus szelleme sodorta a korabeli írókat. Ő lett volna talán az egyetlen Henriade-követő, aki Voltaire szellemében és epikus felfogása szerint maradandót tudott volna alkotni a hősköltemény terén. Láttuk P. Horváth Ádámnak érdemeit és hibáit, Bessenyei nagyvonalú bölcselkedő kísérletét. Ezek a művek, noha költői értékük ma már jelentéktelen, mégis érdekes megnyilvánulásai egy beidegzett akarásnak, amely valami különös vonzással mindig az eposz felé irányult. Mellettük Gáti István Második Jóseféről¹ szólni annyit jelent, mint leszállni az Henriade fakasztotta érnek a költői kietlenségben elsikkadó utolsó vízcseppjéhez.

Gáti eposza már témáját tekintve is kicsinyes és csak lokális jelentőségű. Az eposzi mozzanatokból csak a mithologikus elemek használatát, invokációt, álmot tartja meg s ezekkel a külső, esetenül használt rekvizitumokkal meséli el kilenc énekben azt a tényt, hogyan szüntette meg II. József 200.000 frt. költséggel a máramarosi éhínséget. Az elbeszélés azonban jórészt jegyzőkönyvi adatok rimbeszedése, hivatalnoki szárazsággal és lelkiismeretességel megszerkesztve, amelyben idegen elemként vergődik a beléerőszakolt mithológia. Az egész mű nem egyszer akaratlanul is eléri az epikus paródia határát. Ami ezt a munkát az Henriade-utánpótlásokhoz kapcsolja, az a szerzőnek didaktikus irányzatában és a felvilágosodás szellemében megfogant királyideál visszatükrözésében rejlik. Ez talán nem is kimondottan Henriade-hatás, de mindenesetre annak a politikai és költői felfogásnak megnyilvánulása, amelyben az Henriade is született. Mert Gáti is „jó atyát” akar rajzolni, aki a harc helyett a békét kívánja és a kinek egyetlen dicsősége az, hogy enyhíti az emberi nyomorúságot és szenvedést.

Lássák mások mit írjanak. Festegessenek Hartzot;
Mellyben a Mars dühössége a Földhöz vert sok Arczot.
Vagy a kiknek Venus tétzik, rajzolgassák Tszatáját;
Akar marczongják a Világ fel halmozott Hibáját.
Vágy keressék a dolgoknak gyökeres Eredetét
S tudakozzák e Világnak jövendő Végezetét:
Nekem tétzik egy nagy Királt; de jó Atyát rajzolni
Ki a' vesztő Harcznál tudott nagyobbat-is gondolni,
A második nagy Jósefet, Európa Világát,
Az emberi érzékenység támadt hajnal Tsillagát.
A ki a Királyi Széket, mint egy ember, úgy birta;
Az Istennek közzé magát a Néróval nem írta.
Népét, mint embert, úgynézte, nyomorulton könyörült,
Szíve jó téteménynek inkább, mint Hartznak örült;
Az ember baromságának Lánczait el-szaggatta, ۞

¹ Második Jósef a máramarosi éhínségben. Gáti István 1792.

A józan gondolkodásnak Forrásit ki-faggatta
S hogy édes Atya, nem Király, meg mutatta százképpen
A Máramarosi Éhség dolgában kiváltképpen.²

(Második József I. Ének. 1 l. 1—18. s.)

Gátinak nevelőszándéka nem kisebb, mint annak a francia költőnek, akiről sokan az egész 18. századot hajlandók elnevezni. Királyokat akar tanítani ő is, megszabván az uralkodó tisztét, elsorolván, hogy mi a kötelessége a jobbággyokkal szemben.

Örökké való! itt vezéred hát elmém gondolatját,
Igazán hadd fesse Pennám, e Nemzetek jó Atyát

Mostan: ki az Igazságot prédikálni akarom,
Kérlek ne hadgy tévelyegni Munkára nyújtott Karom!
Hogy a Földnek Királyai, te tőled tanuljanak,

Rajzoltasd-le Pennám által, mi a Királynak Tiszte,
Midőn fogyatékn vagyon a rabotás nép Liszte;
Hogy a szegénység imádjá, Királyában jó Attyát
A Király-is Jobbágyában nézze maga magzattyát.³

(I. Ének, 2. l. 23—33 s.)

Második Józsefet választotta eposza hőseül, akinek nevét a felvilágosodás Nagy Frigyes mellett emlegette, aki az új eszméknek hirdetője volt, megoldván az elnyomott vallás láncait, enyhítvén a törvénykezés kegyetlenségét és felszabadítván a lelket a „szólásbéli szabadság” elrendelése által.

Már az elnyomott Vallásnak lántzai meg-öldattak
Az iga vonó rab Népről a vasak le-vágattak.
A Törvény által adatott különös hiv Biráknak
A kik igazán ítélték Özvegyeknek, árvaknak
A Könyv, mely sok már meg avult Törvényekkel volt tele
Summába egy kiseded Testbe szorítatott volt bele.
Az Ember el-vesztésének irtózási meg-szüntek,
A Kerék, akasztó-fák az Út mellől el-tűntek.
A fogságból szabadultak az Apácák, Barátok,
Kiket vas Lántzok közt tartott, az Átok.
Az Irás, s a Szólásbéli szabadságok meg-jöttek.
Mellyek által sok rab Lelkek szabadosokká löttek
Aristotelés porázán fogva tartott Oskolák;
A szabad gondolkodásnak Szüleményit tsókolák.

(II. Ének, 20 l., 99—112 s.)

És József, „ki Országának boldogságát szomjujza,” akkor örül legjobban, mikor alattvalóival jót tehet. (II. Ének. 31. l., 355 s.) Így ismeri őt mindenki és így nyilatkoznak róla tisztviselői is. Szaplontzai és Pogány így jellemzik:

Tudjuk, kegyelmes a Király József a Népet szánya,
Minden szükségét két kézzel segíteni kívánnya,
Népének ő nem Királya, hanem kegyelmes attya,
Kinek Szívét népe bajja mint magájé úgy hattja.

(II. Ének 30 l. 338—41 s.)

Az ő szellemében működnek a királyi biztosok is, akiknek fő kötelességük volt „a jót két kézzel segíteni a rosznak elent álni, vigyázni mindég a Király s rabotás Nép Jussára” (II. Ének. 24. l., 185—87 s.)

A felvilágosodott író szinte lelkesedve beszél az uralkodó praktikus

² V. ö.: Péczeli: Henriás II. kiadás 1792 Győr 1, l. 1—8 s.

³ V. ö. Péczeli id. mű. 1—2 l., 1—12 s.

érzékéről, akinek gazdasági reformjai kiemelik a népet az állati sorból, aki a „hajózás jobb módjával“, „a szántás-vetés lehető jobb gyaporításával“ is törődik és Pesten akarta felállítani „Lipsia nagy vásárát.“⁴

A „prince éclairé“ jellemének megformálásán kívül Gáti eposza a III. énekben mutat szerkezeti hasonlóságot az Henriade VII. énekével. Voltaire említett éneke az Álom és a Reménység bemutatásával kezdődik. Őket küldi el a Teremtő a Párizs ostromában elfáradt Henrikhez.⁵ Gáti is az Álom lefestésével kezdi III. énekét, mely a békén nyugvó alattvalók között egyedül virrasztó és a közjóért tépelődő király szemét lezárja.

Ama meg-lankadt Tagoknak meg-ujjító Hármattya;
Andalgó Gondolatinknak mézes mázos falattya
Az Álom, mely meg-költözi Erzékenységeinket
S egy balsamommal öntözi minden Tehetséginket,
A Betegnek Életet ad, ujjulást a Fáradtnak,
A rontsóltnak Nyugodalmat; velőt az el-száradtnak.
Mi magunkra nézve juttat, egy néma semmiségre
Midőn gyászos szőnyeget von, a setét Éj az Égre
Maga ül egy tsendességben kedves arany Várában
A Képeket tartván szarú s Elefánt tsont zárában.
A midőn már meg-kötötte minden Tehetségünket
Gyakran mesés képbén, akkor mutatja-ki végünket

(III. Ének, 50. l., 1–12 s.)

A hasonlóság nem oly szembeötlő, mint az Henriade és a Hunniás megfelelő részei között, de itt is éneket bevezető hangadás és az eljövendő események előre vetítését célozza. II. Józsefnek álmában Mária Terézia jelenik meg, mint Henriknek Szent Lajos.

Egy méltóságos, de tisztas Asszony áll meg mellette.
Isten asszonynak képzelte, mert gyönyörű felette.
Királyi Korona nyomok, ditső fején láttzottak.
Ártatlanság, Nyájaskodás az ortzáján játzttottak.
Öltözete földig érő tiszta fejér Patyolat,
Égi Lakóst mutat rajta az angyali Artzolat
Félséges Tekéntet! mellyre Jósef lelke meg-borzadt
Érzéketlen teste hol hült, hol pediglen meg-izzadt.
Miglen hozzá ez az Árnyék közelebbre vonula
S illy vigasztaló Flastrommal rettent Lelkéhez nyula:
„Tudd meg én vagyok Mária, hajdani édes Anyád
A kinek Emlőit szopta gyermeki szád.“
A mellyre el-rettent Lelke Jósefnek meg-repese
S azonnal kéz tsókolásra lábainál le-ese.
De halhatatlant illetni halandónak nem lehet
Az Ég a Földdel illy szoros egyenességre nem méhet,
Azért el-tűnik a midőn meg-ölelni akarja
Ne hogy illesse valahogy Halandónak a Karja

(III. Ének, 55–56 l., 87–104 s.)

Az álom itt az Henriade VI. énekének azzal a részével mutat rokonságot, ahol Szent Lajos valóban megjelenik a Párizst ostromló Henrik előtt:

Ekkor egy tündér test mellette meg-állott,
Egy fényes fellegből melly e földre szállott.
Forgó szelet vett ez szekérül alája
Meg-testesült Istent mutatott formája,
Szinére öltözött mennyei szépséget
Mint egy ragyogó Nap, egész teste égett.

(Péczei id. mű. VI. Ének, 102. l., 329–334 s.)

⁴ V. ö. II. Ének, 21. l., 115–120 s.

⁵ Péczei id. mű VII. Ének, 105 l., 1–24 s.

Ő is megismerteti magát:

Ne félj! Lajos vagyok a Bourbonnak Atyja . . . —

amire:

Örömében Bourbon itt el-fakadt sírva.

Térdre esvén szintén meg-fördött könyvében.

Szent rettegés tüze buzgó lelkét gyújtja,

S hogy őt meg-ölelje, kezeit ki-nyújtja:

De mikor örömmel akarja ölelni,

Ollyan, mint egy árnyék, nem tudja meglelni.

(Péczei: id. mű, VI. Ének, 103. l., 362—366 s.)

Az Henriade-ban gyakran felhangzó intések és utasítások megfelelőjé-ként lehet tekinteni azt a közmondás-formában kimondott figyelmeztetést, amelyet József anyjának megjelenésével kapcsolatban hall és amely a király túlzott reformtörekvéseinek bírálata.

Ki az orrát nagyon fujja; vért fuj ki a végtére

A kemény Pallérozásnak, Repedezés' a bére.

(III. Ének, 60 l., 175—76 s.)

Ezt a figyelmeztetést — az Henriade fordulatóval — buzdítás követi, hogy a király a jóban állhatatosan megmaradjon, majd jóslatszerűen tárul elébe a jövőnek diadalmas képe.

De még idő van meg ne szünj, menj szemesen a Jóban,

A mindenféle Rabságnak vasát ford jobban, jobban

Az Oszlopok London, Páris, Berlin uttzáin állnak

Kiket nagy Neved díszére rövid nap meg-tsinálnak.

Egy nyom Ember, el-nem múlik, hogy meg-esmér Néped is,

Imádni fogja meg-látván érzéketlen Képed-is.⁶

(III. Ének, 62. l. 19—24 s.)

Az a mód, ahogy Mária Terézia tovább folytatja a jövő feltárását, bár-mennyire zavaros és túlsúfolt is erőltetett szimbolumaival, (Fiastyuk=Lipót, Nap=József) mindvégig Voltaire-re emlékeztet.

Miként Henrik látja utódait, az eljövendő királyok sorát, a kül- és bel-politikai helyzet kialakulását, a művészetek és tudomány virágzását, akként mutatkozik meg II. József szeme előtt utódjának rövid uralma alatt a fel-világosodás további térhódítása, a békés fejlődés, a „vetelkedő böltesség”; majd Ferenc, Ferdinánd, Károly kora. Kétségtelenül megállapítható itt a francia eposz hatása. Gáti legfeljebb a sorrendet cserélte fel, mert amíg az Henriade-ban Szent Lajos Henriket előbb az égbe s pokolba viszi, hogy megmutassa neki az elhalt nagyokat és gonoszokat és beavatván a halandók előtt titkos dolgokba, csak az ének végén tárja fel a dicső jövőt, mely reá és utódaira vár, addig Gáti a jóvendöléssel kezdi s csak azután ülteti fel hősét az égi szekérre, hogy végigjárassa vele az örökkévalóság útjait.

A midőn ezekre József figyelmezne keményen

Egy sűrű Ködben feléjek jó egy szekér serényen

Lovai pompások voltak, ékeskedtek szárnyakkal.

Az arany, s gyöngyös szerszámot viselték, gögös nyakkal.

Tajtékozó Zabolájokat jádzó szájuk rágdosta

Kapálódzó Lábok pora, az orrokat tsapdosta.

Az Szekér tiszta vont arany, benne Gyöngyök a Szegek,

Mint a minéműen járnak a mennyei seregek.

Azt lehetet volna vélni, hogy az lilyés szekere

Mellyben, a Levegőégen régen vágatni mere;

⁶ V. ö.: Péczei id. mű VI. Ének. 102—103 l.

Vagy Faeton szekerezik azon a nagy ürege,
 Melly ki terjesztette magát a látható kék egen:
 Fel-ragadja mind a kettőt, igen nagyon hirtelen
 Nyargal velek a Levegőn szél módjára, szertelen.
 Mellyből ezen két nagy Utas, mind addig-is ki nem szállt:
 Az örökké valóságnál valameddig meg nem ált.⁷

(III. Ének, 67. l., 296—311 s.)

Bár Vergilius és Dante óta a pokolban, illetve a túlvilágban járás eposzi közkinccs lett, úgy látjuk, hogy Gáti Istvánnak itt is Voltaire a közvetlen mestere. Az örökkévalóság bejáratát így festi:

Itten szakadnak egymásba a minden féle Utak.
 Ide jönnek a Királyok, Koldusok, Szépek, Rútak
 Az Epikurus illatos Rósákkal hintet útja,
 Buddás tövises ösvényét, akár mennyire futja,
 Egy érzéketlen ösvényen, bár Zénó vezéreljen,
 Héráklitus Bóldogságot, könyv özönében leljen
 Mahomed, Toland, a széles: Jézus a keskeny utat
 Javallja az igazságért, Démokritus a kutat:
 Ez örökké valóságnál, de hol vége az Utnak
 Minden rendbéli Utazók, Jók, Roszszak öszve jutnak.

(III. Ének, 68. l., 312—325 s.)

Ugyanígy vonultatja fel a francia eposz-író a különféle szekták követőit:

A halál, kit a bűn s az idő szültenek,
 Ide hord-fel mindent, valakik éltenek,
 A Bonzot s a Brahmánt Chinából fel-viszi,
 A ki Konfuczius szavát vakul hiszi.
 Persiából ide gyűjti a Gébrectek
 Kik követik most-is Zoroasztereket.
 Fagyos lakossait a hideg Északnak,
 S a kik Áfrikának tüzes földén laknak.
 Az erdőkben lakó sok vad Pogány Népet,
 Kik tsak nem-elveszték az emberi képet.
 A Dervis itt meg-áll széllyel néz, s tsudálja,
 Hogy az Isten jobban Papiját nem találja.

(Péczei: id. m. VII. Ének, 108 l. 81—92.)

A túlvilágjárásban még néhány egyező motívumot találunk. Nem térünk itt ki a kárhozottak lakhelyének és keserves jajgatásának leírására, mely a hasonlóság ellenére, mint már említettük, Voltaire-nek sem önálló leleménye. Gátinak a pokolban szenvedő „hamisan ítélői”, „rossz gazdái”, csalárd bírái, rossz királyai és ámitói itt is emlékeztetnek Voltaire pokolbéli lakóira, a „dühös királyokra”, rossz miniszterekre, a hamis ügyből élőkre, „kik tekerték a törvényt.” Voltaire-nél megszemélyesített allegorikus alakok: *Irigység*, *Bujaság*, *Nagyravágás*, *Vakbuzgóság*, *Képmutatás*, tanyáznak a pokolban, melyekről plasztikus, megjelenítő erejű képet ad itt is, mint végig az eposzban; hisz nála e szörnyek irányítják az intrikát, Gáti a *Paráznaságot*, *Irigységet*, *Rágál-*

⁷ L'un et l'autre, à ces mots, dans un char de lumière,
 Des' lieux, en un moment, traversent la carrière.
 Tels on voit, dans la nuit, la foudre et les éclairs
 Courir d'un pole à l'autre et diviser les airs
 Et telle s'éleva cette nue embrasée,
 Qui, déroband aux yeux le Maître d' Elisée,
 Dans un céleste char, de flamme environné
 L'emporta loin des bords de ce Globe étonné

(Voltaire: Henriade VII. Ének 41—48 s.)

[A francia szöveg Illés megnevezése miatt kifejezőbb rokonságot mutat, mint Péczei fordítása.]

mazást, Puhaságot emlegeti, amelyeket a kárhozottak káromolnak, de nem képes igazi allegorikus alakokat teremteni. Henrik egyetlen ismerősre talál a pokolban, Clémensre, Gáti Gellért püspök gyilkosaitól kezdve bőven népesíti be a bűnhődés helyét a magyar történelem alakjaival, aszerint, „amint azokat vagy Törvényt, vagy a Királyt, vagy a Népek közönséges vélekedése megszentelté”.⁸ Még Rákóczi is itt kínlódik a kárhozottak között, de neki József „pár Tzitromot nyújt” tüzenek enyhítésére.⁹ Magától értetődő, hogy Mária Terézia az üdvözültekhez is elvezeti II. Józsefet, mint Szent Lajos Bourbon Henriket s amint a patrónus ennek megmutatja Franciaország üdvözült nagyjait Clovistól kezdve,¹⁰ úgy látja József Szent Istvánt, Nagy Lajost, Mátyást, III. Károlyt, és azokat a trónusokat is, melyek az eljövendő érdemesek számára készültek.¹¹

Voltaire hatása mellett Rousseau tanításának nyomai is fellelhetők Gáti Második Jósefében, azzal a fiziokrata gondolattal egybekötve, hogy a földet művelő nép igénytelen egyszerűsége a legirigylésreméltóbb, legeszményibb és leghasznosabb emberi állapot. Ilyen ártatlan életet éltek Máramaros lakói is, akik „nem tudták a fenn-látást, minden dolgokban követték az Igazságot, nem mást, az aranyat nem szomjúzták, Tejjel, Mézzel meg-érték, vad-bőr ködmön elég nekik, más köntösét nem kérték.”¹² Nem ismerték a tirannust sem mindaddig, amíg arany-kincs után nem vágytak és amíg „az idegen nemzetnek esmérési idegen erkölcsök Szerelmére”¹³ nem vezették őket.

Tulajdonképen ez a civilizáció támasztotta megromlás idézi elő a máramarosi csapást, amelyet Gáti allegorikusan úgy fog fel, mint a földnek, Cibelének bosszúját a Plutót tisztelő lakosokkal szemben. Ugyancsak Rousseau Contrat Social-jának visszacsengései azok a szavak, melyeket II. József a birtokosokhoz intéz.

... Legelső Tutori az iga vonó Népek,
Mellyet minden felől, minden Huza-vonával tépnek
Kötelességtek segíteni, ezeket inségekbén.
Mert mindnyájunk Boldogsága áll ezek Hívsegekben
Valamivel Urak! birunk; mindenikünk Értéke,
Ezen szegény iga-vonó Népek a Veritéke
Öltözetünket ők szerzik, Kenyerünket ők agygyák
Békességünk fel-prédálni szegények ők nem hagygyák
Földeinket ők mívelik, *Tisztességünk tőlök van*
Mindenféle Boldogságunk ők tartják Markokban¹⁴

Gáti eposzának előszavában magát Homerossal méri egybe, mondván, hogy neki is volt „martzangó Zoilussa”. Mi nem akarunk ezek közé a marcan-golók közé állni, de bizonyos, hogy Gáti még a szunnyadozó Homerossal sem említhető egy napon. És ha azoknak készítette munkáját, „akik az emberi gyarlóságnak szemet dombjain-is gyöngyöt igyekeznek keresni s tudnak is találni” — akkor mi már megtettük kötelességünket, kiemelve a francia gondolatok és hatások köré rakódó olcsó értékű gyöngyöket, mert az eposz többi része csak elsárgult, elavult aktalap.

⁸ Gáti I.: Id. mű. 72 l. Jegyzet.

⁹ Gáti: Id. m. 71 l. 398. s.

¹⁰ Péczeli: id. mű. 113 és köv. l.

¹¹ Gáti: Id. mű. III. Ének, 75—76 l.

¹² Gáti: Id. m. I. Ének, 6 l. 111—114. s.

¹³ Gáti: Id. m. I. Ének, 8 l. 146—147. s.

¹⁴ Gáti: Id. m. II. Ének, 41. l., 552—61 s.

Az a „zöld ágatska“, amellyel Gáti a nagy király kegyességének emlékezetét „örökké zöldellővé“ akarta tenni, ma már csak a megérdemelt feledésbe sodort irodalom avara, amely számunkra csak azért bírhat még értékkel, mert levelei közt rejti az Henriade és a francia bölcselkedők hatásának porát.

Összefoglalás.

A megelőző fejezetekben vizsgálat alá vettük azokat a műveket, amelyekben az *Henriade* hatását pozitíve kimutathattuk. Noha Beöthy Zsolt azt írja, hogy az *Henriade*-utánezatok csoportjába tartozó eposzoknak utolsója Garai Csátár-ja; Haraszti Gyula pedig Horváth Adám *Hunniásáról* és Csokonai *Árpádiásáról* szólva megemlíti, hogy „hasonló szerencsétlenebbnél szerencsétlenebb kísérletek fűződnek Kulcsár, Gáti, Perecsényi nevéhez is”, — ezek közül a művek közül csak Gáti *Második Józsefében* lehet pozitív hatást kimutatni.

De az *Henriade*-hatások feltárásának további szaporítása, vagy annak elapadó lehetősége keveset változtat azon a tényen, hogy az *Henriade* a 18. század fordulóján a magyar irodalmi-élet egyik legjelentősebb erjesztője volt.

Valamely eszmét hordozó műnek idegen műveltségi területre való hatása a fordítói elfogadás, vagy a reaktív utánélés, hasonlót-teremtés rendjében vizsgálható. Az *Henriade*-nál mindkettőt megtaláljuk. A fordítás problémái egyrészt benső irodalmi jellegűek, másrészt társadalmi problémák. Mint irodalmi feladat, a fordítás két nyelv kifejezésbeli mérkőzését jelenti, amelyben a fordító nyelvének művészi eszközeit csakugyan birtokában tartja. Péczeli és Szilágyi ebben a mérkőzésben alul maradtak. Így kellett ennek lennie, mert a még elhanyagolt s meglevő szépségeit darócba takaró magyar muzsa vetélkedett itt az izlés templomának lakójával. De ez a küzdelem egyúttal a magyar gondolkodásmód és költői szemlélet sajátosságait is feltárja. Péczeli konkrét, szemléletes, értelmező stílusa, amely az elvont fogalmak helyett a realitáshoz fordul, s amely ösztönösen ragaszkodik a mitológiai alakok felidéző erejéhez, épúgy magyaros kifejezési mód, mint Szilágyi Sámuel még csiszolatlan erőteljessége és költői képei, noha ezek nála legtöbbször csak a felhevült akarat tákolmányai maradnak.

Az *Henriade* fordításának létrejöttében azonban nemcsak a magyar írók utánezó vágya volt a döntő tényező, hanem a közönségnek az a kívánsága is, amely a művet magyar nyelven akarta hozzáférhetővé tenni mindenkinek. Nem annyira tiszta irodalmi élvezetre irányult mégis ez a vágy, hanem a rejtett politikum és a felvilágosodás elveinek megragadására. Péczelinél ez a heterogén elfogultság és elfogódottság erősebb, mint Szilágyinál. Ezért változtat Voltaire szövegén, ezért viszi saját meggyőződését a francia műbe, bizonyosságul annak a ténynek, hogy a felvilágosodás kora állt legmesszebb a tárgyilagosságtól és a toleranciát hirdetve mindig saját érdekeire kacsintott.

Az *Henriade*-utánezatok történetében is legfontosabb a magyar mult és jelen átszínezése és átértékelése a felvilágosodás ideológiájából és az eposzból nyert ösztönzések nyomán. Hiszen művészi értékük elenyésző. De a kudarc okát elsősorban nem Horváth Adám és Bessenyei személyében kell keresnünk, hanem a racionalista korban, amelyről abszolút igazsággal lehet

elmondani a régi idézetet: *il n'a pas la tôte épique*. Voltaire még tudott eposzt írni, mert mögötte állt a magasba lendült irodalom hagyománya, de valójában ő is csak az epikus látszatot mentette meg. A mi íróink azonban nem tudták csillogó külsőségek mögé rejteni az étellel telítendő képzelet tehetetlenségét. S ha követik Voltaire-t a műfaji újítások tárházába és kihoznak onnan viziót és allegóriát, mindez nem a legnagyobb újítás. Ami fontosan új, az Voltaire és a felvilágosodás szelleme az eposzban, mely minden költői jóakarát ellenére is a felvilágosodott politikai gondolkozás, a tolerancia és pacifizmus illusztrációjává válik. IV. Henrik, úgy, ahogy Voltaire látta, lett a királyi ideál megtestesülése. E szerint az ideál szerint alkotta meg a magyar képzelet is az uralkodó eszményét, az „alattvalók atyját” és ezt az eszményt vetítette a multba is, hogy elképzelt jellemvonásokkal ruházza fel Hunyadi Mátyás alakját. Az *Henriade* főhősének kultusza az eposz-irodalom határain túllépve egész Mátyás-legendakört alkotott, amelynek kialakulására és elemeire Zolnai Béla mutatott rá *Corvin Mátyás legendáinak eredetéről* szóló cikkében¹

Voltaire kezei közt az irodalom mindinkább eszközzé lett, a propaganda, a támadás, a polgári gúny eszközüvé. A követők, az utánczók csak túlozták ezt az irányzatot egész az öntudatlan karikatúráig. S ha mesterük még csillogó tört forgatott, ezek csak bunkót tudtak kezükbe ragadni. Az oktatás, az esetlen bölcselkedés bunkóját. Voltaire és a magyar irodalom kapcsolatai sokrétűek, szellemi életünkre való hatása egyike a legjelentősebbeknek, ha nem is volt a legüdvösebb. De az *Henriade* nyomán támadt epikus költészet az irodalom eszközzé válásának igen vitatható értékű fejezete.

¹ Zolnai Béla: *Les origines de quelques légendes de Mathias Corvin*. *Revue des Études hongroises* t. I. p. 135. s.

TARTALOMJEGYZÉK.

Bévezetés	3
I. Voltaire a magyar irodalomban	5
II. Voltaire Henriade-ja	10
III. Az Henriade fordításai	16
1. Péczeli Henriása	16
2. Szilágyi Henriása	29
3. Kisebb fordítások	35
IV. Az Henriade hatása eredeti művekben	36
1. Horváth Ádám Hunniása	36
2. A Rudolphias	47
3. Bessenyei Hunyadija	48
4. Csokonai Árpádiásza	52
5. Gáti István Második Jósefe	54
Összefoglalás	61

Életrajzom.

1906. június 14-én születtem Budapesten. A négy elemi Erzsébetfalván (mai Pestszenterzsébet) végeztem. 1916-ban növendéke lettem az ottani állami polgári leányiskolának. 1917 szeptemberében a pozsonyi m. kir. állami felső leányiskola második osztályában folytattam tanulmányaimat. A harmadik osztályt is itt kezdtem meg, de már a győri állami felső leányiskolában végeztem be, mert a pozsonyi állami felső leányiskola internátusából, ahol mint bentlakó államköltségen tanultam, a cseh megszállás miatt el kellett mennem. A középiskola felső négy osztályát megszakítás nélkül a győri állami felső leányiskolában, illetőleg leánygimnáziumban végeztem. Érettségít tettem ugyanitt 1924 júniusában. — 1924 szeptemberétől 1927 júniusáig a budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudomány Egyetem bölcsészeti karának hallgatója voltam, 1924 decemberében érettségít tettem görög nyelvből, 1926 októberében középiskolai tanári alapvizsgát tettem a Budapesti Áll. Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság előtt, mint magyar-francia szakos. 1927 júliusában szünidei kurzust végeztem a lausanne-i egyetemen és ugyanazon év októberében beiratkoztam a nevezett egyetem Faculté des Lettres-jére s rendes hallgatója voltam két féléven át. Ez idő alatt francia irodalomtörténeti-, nyelvészeti-, filozófiai és pedagógiai kollégiumokon kívül a Faculté des Lettres kebelében működő École Moderne de Langue française előadásait is hallgattam és 1928 júliusában az előírt vizsgákat letéve elnyertem az u. n. Certificat d' Études Françaises-t. Mivel két külföldi félévemet úgy a budapesti tudományegyetem bölcsészeti karának tanácsa, mint a budapesti Állami Középisk. Tanárvizsgáló Bizottság egy rendes félévnek ismerte el, 1928 szeptemberétől egy féléven át ismét a budapesti tudományegyetem bölcsészeti karának hallgatója voltam.

Középiskolai tanári szakvizsgát hosszas betegségem miatt csak 1930 áprilisában tettem. (Budapesten.) Pedagógiai vizsgát tettem, illetőleg középiskolai tanári oklevelet nyertem Budapesten 1931 május havában.

